

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De woonplaats van de faam : grondslagen van de stadsbeschrijving in de zeventiende-eeuwse republiek

Verbaan, E.

Citation

Verbaan, E. (2011, December 15). *De woonplaats van de faam : grondslagen van de stadsbeschrijving in de zeventiende-eeuwse republiek*. Uitgeverij Verloren, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/18256>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/18256>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

3 Reismethode

Inleiding

Het is een out gebruyck als ymant wil een storij
of reijs beschrijven, tsij te water of te lant,
soo laet hij dat niet heel berusten op monorij [=memorie],
maer neemt al dagelijckx sijn penne inde hant [...].¹

Zo opent het reisverslag van een leerling van Frans Hals, de kunstschilder Vincent Laurensz van der Vinne (1628-1702). Op 21 augustus 1652 vertrok hij uit Haarlem voor een driejarige *grand tour* door Duitsland, Zwitserland en Frankrijk. Hij volgde het ‘out gebruyck’ en nam dagelijks de pen ter hand om zijn geheugen te ondersteunen. Die aantekeningen werkte hij later uit tot een mooi gekalligrafeerd en lekker lezend reisverslag waaraan nog wat interessante wetenswaardigheden waren toegevoegd. Net als andere reizigers kon Van der Vinne daarbij gebruik maken van speciaal voor hen geformuleerde richtlijnen: de soms zeer uitgebreide reisvoorschriften die vooral in de late zestiende en vroege zeventiende eeuw circuleerden en die voor het eerst in de Duitse landen waren geformuleerd. In 1577 doopte de Beierse arts Hilarius Pyrckmair het genre *ars apodemica*.² Deze reiskundes, reistheoretische traktaten, reismethodes of reisverhandelingen, ook wel: kunst of wetenschap van het reizen (zoals de teksten in het Nederlands kunnen worden genoemd) gingen niet zozeer in op de beziens- en wetenswaardigheden van een bepaald gebied of een bepaalde stad, maar richtten zich op de ‘kunst van het reizen’: ze dienden als leidraad bij de voorbereiding, uitvoering en verwerking van de *grand tour*. Omdat de jonge man deze reis moest zien als een leerproces dat hem klaarmaakte voor zijn latere carrière, kan de reiskunde ook worden gekarakteriseerd als een ‘kunst van het voorbereiden op het ‘grote’ leven’.

1 Van der Vinne, *Dagelijckse aentekeninge*, ed. Sliggers (1979), p. 42.

2 Het woord *apodemica* is een humanistische vinding naar het Griekse *αποδημέω*, dat wil zeggen: op reis zijn in het buitenland. Kutter, ‘Der Reisende’ (1991), p. 358 n. 1; Liechtenhan, ‘L’art de voyager’ (1991), p. 477; Stagl, ‘Der wohl unterwiesene Passagier’ (1987), p. 354 en 357. Over het ontstaan van de reismethode leze men Stagl, ‘The methodising of travel’ (2000) en Stagl, *A History of Curiosity* (1995), p. 57-70, die de genese beschrijft als ‘a tale of three cities’, Venetië, Bazel en Parijs: het genre vond zijn oorsprong in Bazel, waar het werd bedacht door geleerden die het mercantiele Venetië hadden bezocht en aanhangers waren geworden van de Parijse hoogleraar Petrus Ramus.

Afb. 17 Vanitasstillleven met zelfportret door Vincent Laursz van der Vinne (ong. 1660).

Dit hoofdstuk handelt over de manier waarop steden moesten worden beschreven volgens deze reisverhandelingen. Vooral zijn we geïnteresseerd in de overeenkomsten en verschillen met de stedenlof. Dit destijds populaire genre is in de Nederlandse wetenschappelijke discussie beslist onderbelicht gebleven, terwijl er in het buitenland meer aandacht is geweest voor de genese en eigenschappen van de reismethode, vooral door J. Stagl die er enkele studies en een internationale bibliografie aan heeft gewijd.³ Bovendien zijn de voorschriften voor het observeren en beschrijven van de bezochte landen en steden die in de meeste reisverhandelingen te vinden zijn, wel gesignaleerd maar nooit werkelijk besproken.⁴ Ook over de toepassing van die beschrijvingsvoorschriften door Nederlandse reizigers is weinig bekend: er is het nodige gepubliceerd over het reizen in de vroegmoderne tijd en over de (altijd ongepubliceerd gebleven) reis-

3 De beste overzichten zijn van Rubiés, 'Instructions' (1996) en Stagl, m.n. 'The methodising of travel' (2000), *A History of Curiosity* (1995), 'Der wohl unterwiesene Passagier' (1987), 'Die Apodemik' (1980) en diens bibliografie: *Apodemiken* (1983). Verder raadplege men onder meer: Vine, In *Defiance of Time* (2010), p. 139-168; Doiron en Lane-Mercier, 'Travel essays' (2003); Smith, 'Montaigne' (2003); Doiron, *L'art de voyager* (1995); Maczak, *De ontdekking van het reizen* (1998), p. 214-220; Manley, *Literature and Culture* (1995), p. 139-140; Kutter, 'Der Reisende' (1991); Liechtenhan, 'L'art de voyager utilement' (1991); Neuber, *Fremde Welt* (1991), p. 58-108; Haynes, *The Humanist as Traveller* (1986), p. 32-34; Schudt, *Italienreisen* (1959), p. 136-140; Taylor, *Late Tudor and Early Stuart Geography* (1934); Howard, *English Travellers* (1914), p. 21-37; Bates, *Touring* (1911), p. 35-40. In Nederland is (altijd kort en bondig) aandacht besteed aan de reiskunde in: Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 55-56; De Jonge, 'De Tractatus de peregrinatione Gallica' (1999); Meijer Drees, 'Op reis met Jacob Cats' (1998); Huigen, *De weg naar Monomotapa* (1996), p. 27-33; Frank-van Westrienen, *De groote tour* (1983), p. 73-75.

4 Stagl, 'Der wohl unterwiesene Passagier' (1987), p. 361-365 geeft de meest gedetailleerde analyse.

verslagen van Nederlanders op hun *grand tour*, maar dan gaat het doorgaans om een reconstructie van het reizen en het reisgedrag, en niet om de principes van de tekstuele vormgeving.⁵ Hoe zagen die beschrijvingsprincipes eruit? Wat zijn de overeenkomsten en verschillen met de stedenlof? En werden de regels toegepast in Nederlandse reisverslagen?

Educatiereis en reisverhandeling

Al in de middeleeuwen werd onderscheid gemaakt tussen reizen met een onderhoudend en reizen met een leerzaam karakter. Het eerste diende te worden vermeden en het tweede moest draaien om het verkrijgen van inzicht in het goddelijke heilsplan. Buiten de beroepsreizen (bijvoorbeeld voor handel of onderwijs) was dan ook alleen de bedevaart geoorloofd. Halverwege de zestiende eeuw begonnen humanisten echter een nieuwe, niet-religieuze vorm van reizen te propageren, waarvan opvoeding en educatie het doel waren. De middeleeuwse bedevaart en uiteindelijk zelfs de academiereis die studenten al hadden ondernomen sinds het ontstaan van de universiteiten, maakten plaats voor de *grand tour* of educatiereis, die dient ter afronding van de opvoeding van de gegoede jongeman en die uitgaat van de topos dat nuttige kennis ongelijk over de wereld is verdeeld, maar dat de brokstukken door te reizen kunnen worden vergaard.⁶ Kunstschilders zoals Van der Vinne zochten die brokstukken vooral in Italië, in het bijzonder in Rome, waar de jonge schilder kennis kon maken met de renaissancekunst en de overblijfselen van de klassieke oudheid. Zulke schildersreizen waren van vroeger datum dan de educatiereis van de burgerzoon, die in dit hoofdstuk centraal staat. Jan Gossaert (1508-1509) en Jan van Scorel (1518-1520) hadden Italië al in de vroege zestiende eeuw bezocht. De opzet was echter dezelfde: de kunstenaarsreis diende ter afronding van de opleiding tot schilder, en had als belangrijkste doel het kennismaken met de Italiaanse kunst.⁷

Dat opvoedkundige doel was essentieel. In definities van het reizen beklemtoonden de humanisten altijd het leerzame en nuttige karakter van de *grand tour* door het doelbewuste reizen (*peregrinari*) te plaatsen tegenover het doellose zwerven (*vagari*), of in de woorden van Justus Lipsius, die in een brief van 1578 wijze raad gaf aan een jonge man die op het punt stond zijn *grand tour* te ondernemen: het ‘swieren en snuffelen’ dat alleen dient tot vermaak staat tegenover het ‘ondersoecken en leeren’ dat vruchten af-

5 Verhoeven, *Anders reizen* (2009); Dekker, ‘Van grand tour tot treur- en sukkelreis’ (1994); Frank-van Westrienen, *De groote tour* (1983). Een inventaris van bewaarde Nederlandse reisverslagen: Lindeman, Scherf en Dekker, *Reisverslagen* (1994) en ter aanvulling: Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 42-43 en 374-378.

6 Stagl, *A History of Curiosity* (1995), p. 47-49; Liechtenhan, ‘L’art de voyager’ (1991), p. 476-477; Wolf, ‘Die deutschsprachigen Reiseberichte des Spätmittelalters’ (1989), p. 82-83.

7 Lees hierover Schatborn, *Tekenen van warmte* (2001) en Dacos, ‘Om te zien en te leren’ (1995). Zie ook Schulte, ‘Nederlanders in early baroque Rome’ (1997), m.n. pp. 242-243. Frank-van Westrienen, *De groote tour* (1983), p. 13-18 laat de *grand tour* in de Nederlanden beginnen in 1571, dus geruime tijd na Gossaert en Van Scorel. Men kan zich daarom afvragen of de kunstenaarsreis niet als voorbeeld kan hebben gediend voor de educatiereis.

werpt.⁸ De Saksische jurist Hieronymus Turler (ong. 1520-ong. 1602), auteur van de eerste, in 1574 gepubliceerde reismethode waarvan een jaar later reeds een Engelse vertaling verscheen, definieerde dit reizen als een activiteit met twee doelen. Aan de ene kant konden reizigers zich richten op het verwerven van de ‘arts and knowledge as they are desirous to learne or exercise’, aan de andere kant konden zij belangrijke inzichten opdoen en algemene vaardigheden leren ‘as they shall have neede to use in the common trade of lyfe’. Die inzichten en vaardigheden kwamen niet alleen ten goede aan de reiziger zelf (in de vorm van persoonlijke wijsheid en deugdzaamheid), maar door toepassing ervan na terugkomst ook aan zijn familie, vrienden en het vaderland.⁹ Zo dacht ook de Duitse dichter en filoloog Georgius Loysius erover. In zijn apodemische, Leidse proefschrift *Pervigilium Mercurii* (1598), waarvan later een Nederlandse vertaling verscheen, schreef hij dat het juiste reizen niet alleen dient ‘tot ons eygen nuttigheydt, maer oock tot heyl onses Vaderlandts, denckende, dat voor die geene, die hun Vaderlandt bewaert, geholpen en vermeerderd hebben, een seeckere plaets in den Hemel bewaert wordt.’ Op dat maatschappelijke nut voor het vaderland (dat in de reisverhandeling nooit nader wordt gedefinieerd) legden hij en andere apodemici de meeste nadruk.¹⁰

De aldus gedefinieerde *grand tour* was een reis die enkele jaren duurde en doorgaans voerde door Frankrijk en vaak ook door Italië, Zwitserland en Duitsland. Het was een kostbare affaire die dan ook alleen werd ondernomen door zonen van enkele edellieden en rijke burgers, nadat zij hun universitaire studie in de Republiek hadden afgerond. Daarbij fungeerde de *grand tour* als een soort overgangsrte van studietijd naar volwassenheid, en gezien de kosten die aan de onderneming verbonden waren, zeker ook als sociaal distinctiemiddel voor de adel en hoge burgerij die beiden streefden naar het nieuwe, renaissanceïstische ideaal van de *honnête homme*. De *honnête homme*

8 Lipsius, ‘Een groot oordeel over het reysen’ (1647), fol. **6v. Over deze succesvolle reisbrief: Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 55-56; Smith, ‘Montaigne’ (2003); Meijer Drees, *Andere landen, andere mensen* (1997), p. 3-4; Doiron, *L’art de voyager* (1995), p. 17-32 met een editie van de Franse vertaling uit 1619 op p. 211-217; Liechtenhan, ‘L’art de voyager’ (1991), p. 479; Frank-van Westrienen, *De groote tour* (1983), p. 42-48 met een facsimile van de Nederlandse editie uit 1647 op p. 322-324; Schüdt, *Italienreizen* (1959), p. 135-137. Over definities van het reizen: Stagl, *A History of Curiosity* (1995), p. 71. De tegenstelling tussen vermaak en vruchtbare bezigheid staat ook in een brief van de Gelderse edelman Herman van den Bergh (1573-1638) d.d. 14 juli 1595 aan Don Diego de Ibarra, de inspecteur-generaal van de Spaanse troepen in de Nederlanden: ‘Sur quoy ne puis laisser de vous dire que moy ny mon frere ne sommes pas courtisans et ne prenons aulcun plaisir de pourmanier [promener] es les rues et bastre la pavé. Ains prendrions plus grand plaisir de nous exercer a la guerre a laquelle sommes ia nourris quinze ou seize ans de route’ (Groenveld, ‘Graaf Hendrik van den Bergh’ (2010), p. 17 en 33 n. 3).

9 Turler, *The Traveiler* (1575), p. 5; Turler, *De peregrinatione* (1574), p. 3. Vgl. Montaignes essay *De la vanité* (III.9): ‘Le voyager me semble un exercice profitable. L’ame y a une continuelle exercitation à remarquer les choses incogneuës et nouvelles; et je ne sçache point meilleure escolle, comme j’ay dict souvent, à former la vie que de luy proposer incessamment la diversité de tant d’autres vies, fantaisies et usances, et luy faire gouter une si perpetuelle variété de formes de nostre nature.’

10 ‘REYS-WETTEN, dienende tot een Inleydingh van dit werck’, in: *Wegh-wyser [...]* door Vranckryck (1647), fol. *6r-**6r, hier: **4v. De vertaling (die hier voor het eerst wordt geïdentificeerd) is ook te vinden in: *Wegh-wyser [...]* door Vranckryck (1657), fol. *6r-**5r; Commelin, *Vranckryck en zijn steeden* (1662), fol. *5r-**4v. Over de nadruk op maatschappelijk nut onder meer: Berns, ‘Peregrinatio academica und Kavaliertour’ (1988), p. 156-158; Howard, *English Travellers of the Renaissance* (1914), p. 20-49. Probleem was wel dat de reiziger weerstand moest bieden aan slechte invloeden, en dat hij door de confrontatie met het andere het risico liep anders te worden en daardoor een vreemdeling te worden in eigen land: Carey, ‘Anthropology’s inheritance’ (2003), p. 109-110.

was geïnspireerd op de idee van de ideale hoveling, de *cortegiano*, zoals dat reeds in 1528 was beschreven door Baldassare Castiglione (1478-1529). Deze diende zowel een brede academische en culturele kennis te hebben, als te beschikken over een goede lichaamshouding, een elegante manier van bewegen en de juiste omgangsvormen. Uit hoofde van zijn geboorte stond hij in dienst van het ‘gemeene best’.¹¹ De educatiereis sloot hierop aan. Geheel volgens het tweede doel van Turlers definitie van het goede reizen, was het de bedoeling dat de jonge man – soms begeleid door een mentor of *paedagogus* – kennismaakte met andere bestuursvormen en culturen en vaak ook met de internationale handel, zodat hij goed voorbereid was op een latere carrière als koopman, ambtenaar, bestuurder, diplomaat of hoveling (‘the common trade of lyfe’ en het nut voor het vaderland). Ook legde hij nuttige contacten die later goed van pas konden komen. In algemenere zin bekwaamde hij zich bovendien in het paardrijden, schermen en dansen, en onder meer door het bestuderen van hofceremonieel in de etiquette, diplomatie en vreemde talen. Op deze wijze werd de theoretische kennis die in eigen land op de Latijnse school en de universiteit was opgedaan, aangevuld met praktische ervaring in het buitenland. Daarbij kon de toerist overigens – geheel volgens Turlers éérste doelstelling (over de verwerving van ‘artes and knowledge’) – voor korte tijd studeren aan een universiteit en er eventueel promoveren. Doorgaans wordt het opdoen van levenswijsheid en het bezoeken van toeristische hoogtepunten als ‘educatiereis’ onderscheiden van de ‘academiereis’, maar in de praktijk liepen beide reistypes dus in elkaar over.¹² Lodewijck Huygens (1631-1699) kreeg van zijn vader Constantijn bijvoorbeeld een heel studieprogramma mee toen hij in december 1651 naar Engeland vertrok in het gevolg van een diplomatieke missie. Die *Instruction* is bewaard gebleven. Lodewijck moest zo snel mogelijk Engels leren en zich bekwamen in de juiste omgang met de juiste mensen. Ook diende hij het staatsbestel te bestuderen. Daarvan moest hij verslag doen in zijn dagboek. Ten slotte was ook een bezoek aan de koninklijke paleizen en aan de universiteit van Oxford gewenst. Of hij aan die befaamde academie behalve zijn sociaal-maatschappelijk inzicht ook zijn academische kennis moest vergroten, is de vraag, want vader Constantijn vond een bezoek van zeven of acht dagen wel genoeg.¹³

Het was zaak om dit educatieve toerisme te reguleren zodat de toeristische elementen de studieuze aspecten niet zouden overheersen.¹⁴ In een berijmde dialoog van Jacob Cats (1577-1660) onder de veelzeggende titel *Reys-lesse* (1632) wil de ‘rauwen quant’

11 Over dit ideaal leze men onder meer: Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 88 en 93-94; Groenveld, ‘Johan van Duvenvoirdé’ (2006), met n. 3 en 4 voor verdere literatuur; Groenveld, ‘Een heer van stand’ (1986-1987).

12 Lees hierover: Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 53-164; Frank-van Westrienen, *De groote tour* (1983) en de polemiek naar aanleiding van dit proefschrift: Bots en Frijhoff, ‘Academiereis of educatiereis’ (1983); Frank-van Westrienen, ‘Stelling onder vuur’ (1984). Verder: De Ridder-Symoens, ‘Wetenschappers trekken de wereld in’ (2001); Frijhoff, ‘Les voyageurs néerlandais’ (1993); De Ridder-Symoens, ‘Die Kavalierstour’ (1989); Berns, ‘Peregrinatio academica und Kavaliers-tour’ (1988); De Ridder, ‘Peregrinatio academica’ (1983).

13 Huygens ‘Instruction d’un père à son fils’ (1950). Hierover: Huygens, *Spaans journaal*, ed. Ebben (2005), p. 37-40; Huygens, *Journaal van de reis naar Venetië*, ed. Blom (2003), p. 12-13; Frank-van Westrienen, *De groote tour* (1983), p. 86, 161, 187; Huygens, *The English Journal*, ed. Bachrach en Collmer (1982), p. 3-7.

14 In de tweede helft van de zeventiende eeuw zou de utilitair gemotiveerde educatiereis steeds meer plaatsmaken voor reizen om recreatieve beweegredenen: Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 98-105 en 161-164.

Pudens op reis om ‘door vreemde talen, ende aenneminghe van heussche manieren, aensienlicker t’huys te komen’. Zijn vader Philemon waarschuwt hem dat dat alleen lukt als hij zijn reis serieus neemt:

De werelt is een wonder boeck,
 Het maect sijn leser wonder kloeck,
 Maer wie het sonder oordeel leest,
 Die blijft gelijk hy is geweest [...].¹⁵

Om dat te voorkómen, zo stelt Philemon, moet je met een goed plan vertrekken, niet te lang wegblijven en een goede ‘reys-lesse’ meenemen. Inderdaad, de *ars apodemica* was het hulpmiddel bij uitstek om het boek van de wereld op oordeelkundige wijze te leren lezen. De geboorte van de reismethode valt dan ook grofweg samen met de geboorte van de educatiereis. Kan de eerste *grand tour* in de Noordelijke Nederlanden worden gedateerd in 1571, toen de latere burgemeester van Groningen Frederik Coenders van Helpen (1541-1618) zijn educatiereis en reisverslag begon,¹⁶ de reismethode ontstond iets eerder in het academiejaar 1568-1569. Toen discussieerde aan de universiteit van het Zwitserse Bazel de arts en hoogleraar Theodor Zwinger (1533-1588) met de uit De Lier afkomstige humanist Hugo Blotius (1534-1607) over de zin van het reizen en het opzetten van een reismethode.¹⁷ Ook de Franse humanist, filosoof en pedagoog Petrus Ramus (die in de jaren 1550 de jonge Zwinger onder zijn Parijse studenten had gerekend) verbleef toen in de stad en heeft zijn vrienden waarschijnlijk beïnvloed bij hun plannen. De bedoeling was om het reizen, dat zij onder meer zagen als een vorm van empirisch onderzoek, systematisch aan te pakken. Niet alleen werd er steeds meer bekend over Europese en niet-Europese landen en volkeren, ook raakte de verspreiding van die informatie in een stroomversnelling door de opmars van de boekdrukkunst. De omvang en heterogeniteit van de beschikbare informatie nam dus snel toe. Een van de middelen om aan deze proliferatie het hoofd te bieden vond men in de ‘methode’, een nieuwe manier om informatie te vinden en te ordenen die in feite een vernieuwing was van de traditionele klassieke retorica en dialectica. Van het volgens de reiskunde gemethodiseerde reizen verwachtte men dan ook niet alleen een persoonlijkheidsverbetering die uiteindelijk het vaderland ten goede kwam, maar ook een verbetering van de verslaglegging en daarmee van de door de *res publica litteraria* verzamelde kennis over de wereld. Door het toepassen van gestandaardiseerde, methodische schema’s voor het observeren en beschrijven werd het namelijk mogelijk om verschillende plaatsen steeds op precies dezelfde manier te behandelen.¹⁸ Hoewel Blotius al snel een (lange

15 Cats, *Spiegel* (1632), p. 9-23, hier: 12-13. Over deze reiskunde in dialoogvorm: Meijer Drees, ‘Op reis met Jacob Cats’ (1998). De tekst is onder meer overgenomen in: Zeiller, *Weg-wyser [...] door de Koninkrijcken Spanien* (1650), fol. (***)9r-(*** ***)10r; *Wegh-wyser [...] door Vranckryck* (1657), fol. *4v; Commelin, *Vranckryck en zijn steeden* (1662), fol. **6r; Ten Hoorn, *Nauwkeurig reys-boek* (1679), p. 49-78 en 80; *Reis-boek*, 1700, p. 21-27.

16 Frank-van Westrienen, *De groote tour* (1983), p. 13-18.

17 Over deze samenwerking: Molino, ‘Alle origine della Methodus Apodemica’ (2006).

18 Mayhew, ‘Geography’ (2001) heeft laten zien dat de geografische literatuur in de periode 1590-1625 in Engeland drastisch veranderde door toepassing van de ‘methode’. Rubiés, ‘Instructions’ (1996) en Stagl, *A History of Curiosity* (1995)

tijd ongepubliceerd gebleven) vragenlijst op papier zette voor het beschrijven van steden, verschenen de eerste reismethodes pas vijf jaar nadat het idee voor het eerst in Bazel was geopperd. Zwinger publiceerde zijn *Methodus apodemica* in 1577. Zij hadden hun methodes onder meer gezien als hulpmiddel voor het verzamelen en classificeren van materiaal ten behoeve van een documentatiecentrum waarover zij droomden. Informanten zouden hier gegevens naartoe sturen (het moest een afspiegeling van de wereld worden, een microkosmos) die dan zou worden gecheckt, geordend en gedistribueerd, want het uiteindelijke doel was didactisch: de gebruikers zouden er lessen uit moeten leren voor toepassing in hun dagelijks leven. Zwinger had reeds een eerste stap gezet met zijn omvangrijke encyclopedie *Het theater van het menselijk leven* (*Theatrum vitae humanae*, 1565), waarvan hij steeds uitgebreidere edities bezorgde, maar verder kwam van hun ambitieuze plannen maar weinig terecht.¹⁹ Inmiddels waren wel de reeds genoemde reisverhandelingen van Hieronymus Turler en Hilarius Pырckmair in 1574 verschenen, die Zwinger beiden overigens ook noemt.²⁰ Sindsdien bleef het genre lange tijd populair, vooral in het gereformeerde noorden van Europa, met duidelijke hoogtepunten in de jaren 1600–1620, 1680–1720 en 1790–1810.²¹

Kenmerkend voor het genre, zeker in de beginperiode, is de grote invloed van Petrus Ramus (1515–1572) en het op hem geïnspireerde ramisme, een intellectuele en pedagogische stroming die vooral gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw op de Latijnse scholen en aan de protestantse universiteiten in Duitsland en de Noordelijke Nederlanden veel navolging vond. Ramus had elementen uit de retorica en dialectica samengevoegd tot een ‘natuurlijke methode’ die kon worden toegepast op alle kennis. Die revolutionaire methode was opgedeeld in *inventio*, dat wil zeggen het vinden en bedenken van het materiaal, en *iudicium*, het ordenen van de gevonden stof. Het basisidee was dat bij het ordenen van kennis de hiërarchische structuur moest worden gevolgd die inherent was aan de realiteit (en die dus ‘natuurlijk’ was). Dat ideaal werd bereikt door de methode van de begripsontleding toe te passen. Men ging uit van een beperkt aantal basisbegrippen (zogenoemde plaatsen of *loci*) die telkens worden gedefinieerd en onderverdeeld in twee deelbegrippen, die op hun beurt weer worden gedefinieerd en in twee constituenten uitgesplitst. Zo ontstond een grotendeels dichotome boomstructuur – hoewel begrippen vaak werden onderverdeeld in meer dan twee componenten – die van het abstracte en algemene naar het concrete en bijzondere vertakt. Deze methode liet zich vooral ten behoeve van het onderwijs uitstekend in grafische vorm weergeven: wat bij elkaar hoort, wordt met haken verbonden. Dergelijke boomdiagrammen of ‘synoptische tabellen’ waren typische kenmerken van een methodische

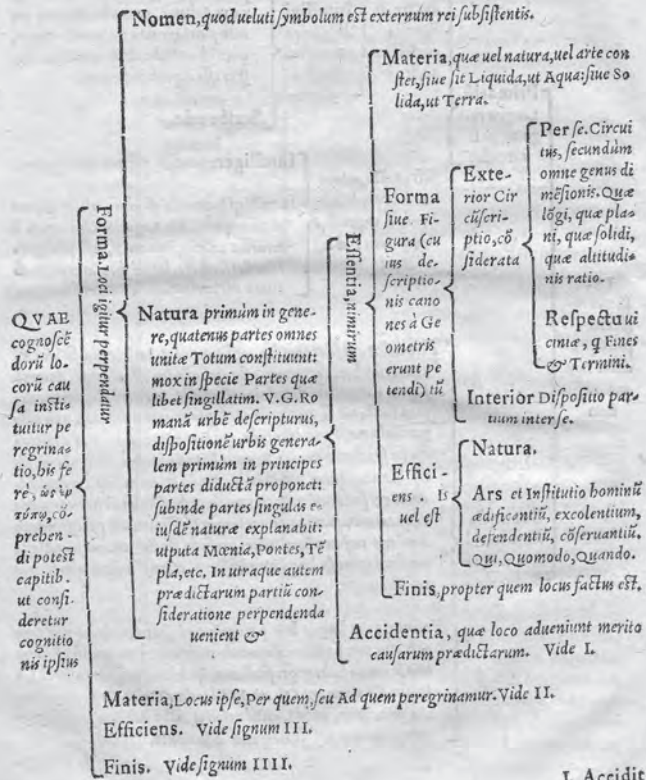
hebben in die ontwikkeling een bijzondere plaats toegekend aan de de reiskunde. Stagl beschrijft de genese van het genre (p. 57–70). Over de vroegmoderne ‘methode’ en het ramisme: Rubiés, ‘Instructions’ (1996), p. 142–147; n. 22; hoofdstuk 5.

19 Molino, ‘Alle origini della Methodus Apodemica di Theodor Zwinger’ (2006); Stagl, *A History of Curiosity* (1995), p. 121–125; Brummel, *Twee ballingen* (1972).

20 Blotius, ‘Tabula peregrinationis’ (1629); Pырckmair, *Commentariolus* (1577); Zwinger, *Methodus apodemica* (1577); Turler, *The Traveler* (1575); Turlers, *De peregrinatione* (1574). Turler voltooid zijn manuscript in 1572; het was de eerste reiskunde die de drukpers bereikte.

21 Kutter, ‘Der Reisende’ (1991), p. 39; Stagl, *Apodemiken* (1983); Kutter, ‘Apodemiken’ (1980).

METH. APODEMICÆ
 LOCORVM causa susceptæ Peregrinationis
 præcepta. METHODVS Tòpica.
 CAP. IIII.

Afb. 18 Begin van het beschrijvingsschema in Zwingers reismethode (1577).

tekst en zijn niet uniek, maar wel karakteristiek voor het ramisme; vooral in de medische literatuur waren ze al geruime tijd in gebruik, maar pas onder invloed van Ramus werden ze ook op andere kennisgebieden toegepast.²² In apodemische traktaten is deze rubricerende, methodiserende werkwijze strijk en zet. Zwingers *Methodus apodemica* bevat zelfs geen lopende tekst, maar alleen een reeks synoptische tabellen (afb. 18).²³

Meestal beginnen de *artes apodemicae* met een definitie van het begrip 'reizen' en een systematische onderverdeling in de verschillende soorten daarvan, vaak gevolgd door een afweging van de argumenten voor en tegen het reizen. De meeste reismethodes bevatten bovendien medische, religieuze en praktische adviezen (die waren verdeeld over de drie stadia van het reizen: de voorbereiding, de reis zelf, en het gedrag na terugkeer). Bovendien is er vaak informatie opgenomen over verschillende landen, regeringssystemen en karaktertrekken van volkeren, waarmee de aanstaande reiziger zich op zijn onderneming kon voorbereiden. Vaak wordt ook nog aangegeven hoe hij gebruik moet maken van hulpmiddelen zoals kaarten, routebeschrijvingen en reisguides. Ten slotte bevatten de *artes* instructies voor wat er tijdens de reis moet worden geobserveerd en hoe dat moet worden genoteerd. Omdat het geheugen niet te vertrouwen is, gaven zij altijd het advies om de reiservaringen in geschrifte vast te leggen. Dat geschiedde bij voorkeur met behulp van gemeenplaatsen of *loci communes*, conventionele rubrieken waarmee de opgedane ervaringen bij alle bezochte plaatsen op gelijke wijze worden genoteerd, en heterogene informatie dus goed kan worden vergeleken en verder worden verwerkt. Volgens de Leidse hoogleraar in de Oosterse talen Thomas Erpenius (1584-1624), van wie in 1631 postuum *Een traktaat over hoe een reis naar Frankrijk het beste kan worden ingericht* werd uitgegeven, moet de reiziger maar liefst twee dagboeken bijhouden: in het eerste en kleinste boek (het kladboek) noteert hij haastig maar discreet alle invallen en indrukken, in het tweede boek (het netboek dat van 'Post-pampier', in octavo-formaat en minstens een duim dik moest zijn) geeft hij een uitgewerkt, herordend en gestructureerd relaas waarbij hij de tekst in de kantlijn van rubriekstitels voorziet.²⁴

22 Over de ramistische methode leze men onder meer: Jardine, 'Humanistic logic' (1988), p. 184-186; Desan, *Naissance de la méthode* (1987), p. 65-89; Grafton en Jardine, *From Humanism to the Humanisties* (1986), p. 161-200; Bruyère, *Méthode et dialectique* (1984); Yates, *The Art of Memory* (1992/1966), p. 228-238; Gilbert, *Renaissance Concepts of Method* (1960), p. 129-144; Ong, Ramus (1958), dat nog steeds als het standaardwerk kan gelden, met p. 199-202 over Ramus' dichotomieën die vaak meer dan twee constituenten bevatten. Over de synoptische tabellen, die reeds voorkwamen in juridische en vooral medische teksten toen Ramus het idee overnam: Cormack en Mazzio, *Book Use* (2005), p. 18-22; MacLean, 'Logical division' (2001); Höltgen, 'Synoptische Tabellen' (1964). Over het ramisme in de Nederlanden, waar het vooral op de Latijnse scholen en in mindere mate aan de universiteiten van Leiden en Franeker bloeide in de eerste helft van de zeventiende eeuw, is nog veel onbekend. Men leze: Cerrato, 'The influence of Pierre de la Ramée' (2006); Verbeek, 'Notes on ramism' (2001); Van Berkel, 'Franeker als centrum van ramisme' (1987); Dibon, 'L'influence de Ramus' (1953).

23 Neuber, 'Topik und Intertekstualität' (1994); Neuber, *Fremde Welt* (1991), p. 67-77.

24 Erpenius, *De peregrinatione* (1631), p. 20-22. Over Erpenius' traktaat: Smith, 'Montaigne' (2003), p. 86; Frijhoff, 'Les guides universitaires' (2000), p. 24-26; De Jonge, 'De Tractatus' (1998); Doiron, *L'art de voyager* (1995), p. 19; Frank-van Westrienen, *De groote tour* (1983), p. 136-140; Stagl, *Apodemiken* (1983), p. 35-36; Dibon, *Le voyage en France* (1963), p. 15-17; Slijper, 'Een postuum boek van Erpenius' (1924). Zie over het maken van aantekeningen onder meer: Stagl, *A History of Curiosity* (1995), p. 79-80; Van Strien, *British Travellers* (1989), p. 28. Over het uitwerken van die aantekeningen tot een goed lopend reisverslag met eventueel extra wetenswaardigheden uit secundaire literatuur: Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 346. Dat er twee notitieboeken moesten worden bijgehouden (één chronologisch en één thematisch) werd soms ook

De *artes apodemicae* boden al met al een systeem voor het bijhouden van een chronologisch dagboek en voor het verwerken van deze gegevens in een (deels) thematisch reisverslag. Vrijwel elk apodemisch geschrift bevatte zo'n observatie- en beschrijvings-schema. Die waren soms kort en krachtig, soms bijzonder uitgebreid en ingewikkeld. Blotius' lijst voor het beschrijven van steden bestond uit 117 (niet logisch gerangschikte) punten, met grote nadruk op de bestuurlijke en gerechtelijke aspecten. Het schema was dan ook bedoeld als hulpmiddel bij het opzetten van een documentatiecentrum, waarvoor Blotius hoopte een groot aantal stadsbeschrijvingen te ontvangen die waren gemaakt op basis van dit schema.²⁵ Uitvoeriger was de *Methode voor het beschrijven van streken, steden en burchten, of hoe adellijke en geleerde mannen afzonderlijke plaatsen tijdens het reizen bij voorkeur moeten observeren en beschrijven* (1587) die was ontworpen door de Friese predikant Albrecht Meier (1528-1603) onder leiding, op kosten, en in opdracht van de Deense stadhouder van Sleeswijk-Holstein, Heinrich Rantzau (1526-1598). Dit schema, dat veelvuldig werd herdrukt onder de titel *Methodus apodemica*, bestond uit maar liefst 186 punten die systematisch waren verdeeld over twaalf thema's die het mogelijk maakten een bepaalde plaats vanuit een groot aantal invalshoeken zeer gedetailleerd te beschrijven.²⁶ Naarmate het genre zich ontwikkelde, werden de voorschriften vaak nog uitpuutender. Leopold graaf Berchtold (1759-1809), die zeventien jaar door Europa en Azië reisde, publiceerde in 1789 een beschrijvingsschema met maar liefst 2.443 vragen in 37 categorieën.²⁷ Bovendien werden er schema's verspreid met soms wel heel specifieke doelstellingen. Zo vaardigden de Heren XVII van de Verenigde Oost-Indische Compagnie in 1669 een *Memorie* uit waarin zij nauwkeurig lieten vastleggen hoe de kooplieden en andere functionarissen in dienst van de VOC de octrooigebieden in hun rapporten moesten beschrijven. Er was vooral veel aandacht voor het bestuur, de handel, de militaire machtspositie en de natuurlijke rijkdommen van de gebieden, alsmede voor 'alles, dat aldaer tot nut, dienst, en voordeel van de Compagnie magh ge-

voorgescreven in traktaten over het lezen: Blair, 'Reading strategies' (2003), p. 20.

25 Stagl, *A History of Curiosity* (1995), p. 62-64 en 123-125; Frank-van Westrienen, *De groote tour* (1983), p. 74. Blotius, 'Tabula peregrinationis' (1629) is vertaald in het Duits: Stagl, 'Vom Dialog' (1979), p. 631-638.

26 'Methodus describendi regiones, urbes & arces, & quid singulis locis praecipue in peregrinationibus homines nobiles ac docti animadvertere, observare & annotare debeant.' Een facsimile van de eerste druk: Stagl, 'Die Apodemik' (1980), p. 192-198. Een transcriptie met Duitse vertaling en inleiding: Rassem en Stagl (red.), *Geschichte der Staatsbeschreibung* (1994), p. 157-181. Een contemporaine Engelse vertaling: Meier, *Certaine briefe and speciall instructions* (1598). Over dit schema: Stagl, *A history of Curiosity* (1995), p. 127-128; Stagl, *Apodemiken* (1983), p. 47-48, 71-72 en 85-86; Stagl, 'Vom Dialog' (1979), p. 613-614; Williams (ed. en vert.), *Thomas Platter's Travels* (1937), p. 61-64. Volgens de methode van Meier wordt eerst de ligging besproken volgens de kosmografie (lengte- en breedtegraden, klimaatzones en dergelijke, *cosmographica*), de astronomie (sterren en sterrenbeelden, *astronomica*) en de geografie (karakter van het landschap, *geographica*). Vervolgens wordt de onderverdeling van het land in streken, steden en dorpen aan de orde gesteld (*chorographica*) en wordt een beschrijving gegeven van de steden (*topographica*), het landschap (*georgica*) en het water (*nautica*). Daarna komen politieke aspecten aan bod, zoals de bevolking, de economie, en het bestuur en de rechtspraak (*politica*). Ook de geleerdheid wordt behandeld, waaronder boekdrukkunst, onderwijs, kunst, literatuur, muziek en wetenschappen (*scholastica*), gevolgd door de godsdienstige aspecten (*ecclesiastica*). Ten slotte wordt de geschiedenis besproken, eveneens in twee delen: *historica*, waarin 'Generalia' de revue passeren zoals de stichters van steden en landen, en beroemde families en mannen, en *chronologica* waarin chronologische gebeurtenissen worden verhaald, zowel in de natuur als wat oorlogshandelingen betreft.

27 Stagl, *A History of Curiosity* (1995), p. 209-231; Kutter, 'Apodemiken und Reisehandbücher' (1980), p. 120-121 en 128-129.

remarqueert werden.’ Het is duidelijk dat het schema de specifieke doeleinden van de Compagnie diende.²⁸

Reismethodes ontleed

Dergelijke schemata ontstonden niet in een vacuüm. Er was een groot aantal paradigma's voorhanden die de apodemici als uitgangspunt of inspiratiebron konden nemen.²⁹ De belangrijkste hiervan was de retorische lof op steden, dat wil zeggen: de in het vorige hoofdstuk besproken voorschriften, die zowel aan de basis liggen van het stedenlof als van de stedenlof in proza-vorm. Zwinger geeft in zijn *Methodus apodemica* vier voorbeeldbeschrijvingen in proza van het moderne Bazel, Parijs en Padua en van het oude Athene die duidelijk op deze voorschriften zijn geënt.³⁰ In de Oudheid waren stedenlofteksten over het geheel genomen kort en gericht op de welsprekendheid in plaats van op het geven van informatie.³¹ Precieze details zoals de afmetingen van een gebouw of bijzonderheden over het uiterlijk ervan werden in een *laudatio* niet

28 *Memorie voor de kooplyden en andere officieren* (1669). Een afschrift stuurden de Heren XVII naar Batavia, alwaar het op 1 december 1670 in de registers werd ingeschreven. Deze tekst, die inhoudelijk met de druk overeenkomt, is uitgegeven door: Zandvliet, 'Joan Blaeu's Boeck' (1989), p. 85-86; Van der Chijs, *Nederlandsch-Indisch plakaatboek* (1885-1900), dl. 2 (1886), p. 527-534. Het schema is waarschijnlijk van de hand van Joan Blaeu. Hij leidde het kartografisch bureau van de VOC en had daarvoor accurate gegevens nodig. Bovendien bereidde hij een stedenboek en zeeatlas voor in opdracht van de VOC. Blaeus zin voor systematiek blijkt ook uit zijn stedenboeken van de Nederlanden (zie hoofdstuk 1). De *Memorie* borduurt voort op een sinds het begin van de eeuw ontwikkelde praktijk: de eerste instructies werden in 1601 uitgevaardigd. Zuiderweg, 'Java in VOC-reisverhalen' (2006); Zandvliet, *Mapping for Money* (2002), p. 64, 86-89 en 134-135; Huigen, *De weg naar Monomotapa* (1996), p. 27-33; Barend-van Haefen, *Oost-Indië gespiegeld* (1992), p. 63-65; Zandvliet, 'Joan Blaeu's Boeck' (1989), p. 80-81. Ook in Engeland werden al vroeg dergelijke observatielijsten samengesteld, in 1666 gevolgd door in de *Transactions* gepubliceerde, gedetailleerde aanwijzingen van de Royal Society: Carey, 'Compiling nature's history' (1997); Haynes, *The Humanist as Traveler* (1986), p. 32. Filips II gebruikte dezelfde soort lijsten in de jaren 1570 om informatie over zijn overzeese bezittingen te bemachtigen: Cline, 'The *Relaciones Geográficas*' (1964).

29 Over mogelijke invloeden op de beschrijvingssystematiek: Rubiés, 'Instructions' (1996); Manley, *Literature and Culture* (1995), p. 137-156; Stagl, *A History of Curiosity* (1995), p. 80-81; Neuber, *Fremde Welt* (1991), p. 58-61. Stagl wijst onder meer op het gangbare beschrijvingsschema in de Arabische geografie, dat in de Westerse wereld werd geïntroduceerd door Giovanni Battista Ramusio (1485-1557) in zijn *Navigazioni et viaggi*, misschien wel de belangrijkste collectie reisteksten uit de zestiende eeuw. Het schema behelst bij Ramusio, die het zegt te hebben overgenomen van de veertiende-eeuwse geograaf Abilfada Ismael: 1. de naam van de stad; 2. de geschiedenis aan de hand van de belangrijkste auteurs; 3. de ligging in lengte- en breedtegraden, het klimaat, de streek; 4. en een zeer korte beschrijving van de stad. Dit systeem was volgens Ramusio typisch voor de Arabische 'scrittori'. Ramusio, *Navigazioni et viaggi* (1563-1606/1967-1968), dl. 2 (1583/1968), fol. 4r.

30 Neuber, 'Topik und Intertekstualität' (1994), p. 260 classificeert deze passages als 'eine ausführliche systematisch-historische Beschreibung und Würdigung nach dem erweiterten Muster des Städtelobs'. Zie hierover ook: Neuber, *Fremde Welt* (1991), p. 58-67, waar hij schrijft over stedenlof en de traditie van medische reisadviezen als invloeden op de apodemische literatuur, en 67-77 over Zwinger en diens stadsbeschrijvingen. Grafton, *What was history* (2007), p. 119-120 wijst op het verband met de geschiedschrijving en het antiquarisch onderzoek in het bijzonder, gegeven het feit dat er bij Zwinger drie beschrijvingen van moderne steden zijn en één van een antieke stad: 'one could make an informed journey of this kind either in space or in time.'

31 Het navolgende is gebaseerd op: Von Martels, 'Between Orosius and Ubbó Emmius' (1999); Classen, 'Lodovico Guicciardini's *Descrittione*' (1991); Slits, *Het Latijnse stedenlof* (1990); Kugler, *Die Vorstellung der Stadt* (1986); Schmidt, 'Mittelalterliches und humanistisches Städtelob' (1981); Classen, *Die Stadt im Spiegel* (1980); Voigt, *Italienische Berichte* (1973); Hyde, 'Medieval descriptions' (1965-1966); Giegler, *Das Genos der Laudes Urbium* (1953); Witzel, *Der geographische Exkurs* (1952).

gegeven; alleen *generalia* kwamen aan bod. Pas in de dertiende eeuw kwam hierin verandering: toen ontstond er een beschrijvende vorm van lofzang. Kenmerkend voor dit genre was de voorkeur voor het opsommen van zoveel mogelijk details en het noemen van 'statistische' gegevens, vaak door de auteur zelf verzameld en gecontroleerd. Als hoogtepunt van deze *descriptiones* geldt Bonvesin da la Riva's (voor 1250-1313/1315) *Over de wonderen van Milaan* (1288). Da la Riva beweerde dat hij alle informatie verzamelde waar hij de hand op kon leggen. Zijn tekst is dan ook een uitgebreide en gedetailleerde verzameling losse feiten met een grote voorliefde voor getallen, zonder dat er aan de verzamelde gegevens duidelijke opnamecriteria ten grondslag liggen.³² Met de komst van het humanisme aan het begin van het Italiaanse *quattrocento* keerden velen terug naar de antieke *laudatio*, die geen feiten opsomt maar looft volgens de wijze van het retorische *genus demonstrativum* (zoals ook gebeurde in de stedendichten). De Florentijnse humanist Leonardo Bruni, die we in het vorige hoofdstuk al tegenkwamen, liep voorop met zijn dáár ook genoemde *Lofzang op de stad Florence* (1403-1404).³³ Anderen bleven echter kiezen voor de middeleeuwse *descriptio*, vooral als de tekst onderdeel vormde van een groter historisch of geografisch werk, maar de humanisten gaven dit wel een nieuwe draai: zij vonden een middenweg tussen de middeleeuwse opeenstapeling van feiten en het humanistische streven naar een welbepaalde structuur en het opnemen van louter relevante informatie.³⁴ De reiskundige beschrijvingsvoorschriften steunden zwaar op deze gedetailleerde, feitelijke en doorgaans op autopsie gebaseerde *descriptio*.

Een andere inspiratiebron waren de rapporten van de Venetiaanse ambassadeurs, die werden samengesteld volgens een vast stramien dat in de loop der zestiende en zeventiende eeuw nauwelijks veranderde. De stad verwachtte van haar ambassadeurs uitgebreide berichtgeving via *depêches* die elke week werden verzonden vanuit de standplaats (*dispacci*) en een éénmalig eindrapport of verbaal dat werd gepresenteerd in het moederland (*relazione*). Zo'n verbaal werd na terugkomst in Venetië door de ambassadeur zelf voorgelezen in een plechtigheid die vaak het hoogtepunt uit zijn carrière betekende. Het bevatte niet het relaas van de belangwekkende gebeurtenissen en omstandigheden van zijn diplomatieke missie, maar algemene indrukken die belangrijk werden geacht voor het voeren van een buitenlands beleid. De meest gegeven richtlijn was dat het gezantschapsbericht zich vooral moest concentreren op de vorst en zijn beleid. Maar dat was niet het enige onderwerp dat aan de orde kon komen. Er is een zestiende-eeuwse bron die een veelomvattend beschrijvingsschema voorschrijft dat uit vier onderdelen bestaat:

32 Wel deelde hij zijn tekst in acht hoofdonderwerpen in waaruit de lof van Milaan moest blijken: 'De commendatione Mediolani ratione situs', 'habitationis', 'habitantium', 'fertilitatis et omnium bonorum affluentie', 'fortitudinis', 'constantis fidelitatis', 'libertatis' en 'dignitatis'. Da la Riva, *De magnalibus Mediolani*, ed. Chiesa (1998). Zie hierover ook: Baron, *The Crisis of the Early Italian Renaissance* (1966), p. 196-198.

33 Baron, *From Petrarch to Leonardo Bruni* (1968), p. 102-137 en 217-263 (editie). Een Engelse vertaling: Bruni, 'Panegyric to the city of Florence' (1978).

34 Een goed voorbeeld hiervan is het bekende Neurenberg verheerlijkt (*Norimberga illustrata*) uit 1495 van Conradus Celtis. Deze stedenloftekst was bedoeld als voorbeeld van een nog te schrijven chorografie van heel Duitsland (*Germania illustrata*). Zie hoofdstuk 1 n. 45.

- 1 de ligging ('sito della Provincia'), waaronder een bespreking van de oude en nieuwe namen van de staat, de geografische positie, de omvang en grenzen, en de verdere onderverdeling in streken en provincies, alsmede de belangrijkste steden, havens, forten, bisdommen, rivieren, dorpen, bergen, bossen en bergpassen.
- 2 de kwaliteiten of eigenschappen van het gebied ('qualità di essa Provincia'), waaronder de temperatuur, de kwaliteit van de lucht en het water, de vruchtbaarheid van het land en andere zaken die betrekking hebben op het menselijk leven, de mijnbouw, de fauna, de natuurlijke gesteldheid van het land (in termen als bergachtig, vlak, wild, moerassig), welk gedeelte dichter bevolkt is en waar de plaatsen zijn waar de natuurlijke gesteldheid de bevolkingsgroei remt, en andere opvallende natuurverschijnselen.
- 3 de inwoners ('habitatori'), waaronder hun gewoonten, hun uiterlijk en hun karakter, hun geloof, de organisatie van oorlogen te land en ter zee, hun ambachten en hun handel, en ten slotte beschrijvingen van de aristocratie en het gewone volk.
- 4 de vorst ('Prencipe'), met zijn voorouders, en zijn persoonlijkheid, leven en gewoontes, zijn populariteit, zijn inkomsten en uitgaven, zijn lijfwacht, de grootte van zijn hof, en met welke vorsten hij vriendschappelijke en vijandige betrekkingen onderhoudt.³⁵

In dit schema wordt al met al een duidelijk onderscheid gemaakt tussen het land (punt 1 en 2) en het volk (punt 3 en 4). Het volk wordt op zijn beurt weer onderverdeeld in bestuurders (punt 4) en bestuurden (punt 3).³⁶

Op deze systematiek sluiten veel apodemische beschrijvingsschema's aan. Uiteraard werden er verschillende indelingsprincipes gehanteerd. De arts Pyrckmair nam bijvoorbeeld het Hippocratische onderscheid tussen klimaat (*aër*) en geografische ligging (*situs*) als uitgangspunt, dat was ontleend aan de klimatentheorie, die een verband legt tussen de ligging enerzijds en het vigerende klimaat met een daaruit voortvloeiende karaktertypologie van de bevolking anderzijds.³⁷ Theodor Zwinger gebruikte de vier Aristotelische *causae* materie, vorm, middel en doel als uitgangspunt voor zijn complexe beschrijvingsschema.³⁸ Maar dergelijke indelingsprincipes waren niet zo invloedrijk als

35 Over (Venetiaanse) diplomatie: Mattingly, *Renaissance Diplomacy* (1955); Andreas, *Staatskunst und Diplomatie* (1943). Over het beschrijvingsschema en zijn ontwikkeling: Queller, 'The development of ambassadorial relazioni' (1973) en ook: Rubiés, 'Instructions' (1996), p. 149-150; Manley, *Literature and Culture* (1995), p. 137-138. Het hier geparafraseerde document is uitgegeven in: Queller, 'How to succeed' (1972). Een Engelse vertaling: *Thomas Platter's Travels*, ed. Williams (1937), p. 73-74. Achttien zeventiende-eeuwse verballen over de Verenigde Nederlanden zijn uitgegeven in: Blok, *Relazioni Veneziane* (1909). Ondanks het feit dat deze berichten staatsgeheim waren, konden velen erover beschikken. Vrienden en familieleden maakten afschriften die overal circuleerden (in 1616 vond een gezantschapssecretaris afschriften in de Bodleian Library in Oxford) en sommige verballen werden zelfs aan de drukpers toevertrouwd.

36 Zestiende-eeuwse bronnen zetten uiteen dat een normaal gezantschapsbericht zich concentreerde op de vorst (punt 4). In de loop van de zeventiende eeuw werd echter steeds meer aandacht besteed aan het land en zijn volk (punt 1 tot en met 3) en werden de berichten steeds minder gebaseerd op autopsie en steeds meer op de literatuur. Queller, 'The development of ambassadorial relazioni' (1973), p. 183.

37 Pyrckmair, *Commentariolus* (1577), p. 25. Hij ging niet diep in op het klimaat en zijn consequenties; wel gaf hij een uitgebreide onderverdeling van de *situs* (p. 25-73) in zes punten (geografische ligging, bergen en mijnbouw, het water en zijn nut, bossen en jacht, akkers en weilanden, en de steden) waarvan hij vooral het belangrijkste subonderdeel, de steden, uitgebreid bespreekt en verder opsplijt. Hierover ook: Stagl, 'Der wohl unterwiesene Passagier' (1987), p. 362. Over de klimaattheorie: Zacharasiwicz, *Die Klimatheorie* (1973). Over het verband met de reisverhandelingen: Meijer Drees, 'Op reis met Jacob Cats' (1998); Stagl, *A History of Curiosity* (1995), p. 80-81.

38 Zwinger, *Methodus apodemica* (1577), p. 72-81. Hierover: Neuber, 'Topik und Intertekstualität' (1994); Neuber, *Fremde Welt* (1991), p. 67-77; Stagl, 'Der wohl unterwiesene Passagier' (1987), p. 364. Sommige apodemici volgden zijn voorbeeld, zoals de Pruis Salomon Neugebauer, *Tractatus de peregrinatione* (1605) en de Italiaan Julius Bellus (1570-1650), *Hermes poli-*

het onderscheid tussen land en volk, dat in wezen ook aan de stedenlof ten grondslag ligt en dat voor het eerst verschijnt in de reismethode van Hieronymus Turler.³⁹ Bovendien bestond op deze dichotomie de variant ‘land en regering’, die meer recht deed aan de preoccupatie bij uitstek van het gros der reisverhandelingen: de voorbereiding van de jonge man op een carrière in bestuur en politiek. Sir Robert Dallington (1561-1637) publiceerde om die reden in 1605 een ramistisch-synoptische tabel die uitging van dit onderscheid, en beschrijvingen van Toscane en Frankrijk waarin dit principe werd toegepast – boeken die overigens onder de vermomming van reismethodes een politieke boodschap dienden over te brengen.⁴⁰ Ten slotte waren er apodemische voorschriften waarin (ongeveer zoals in de Venetiaanse gezantschapsberichten) de tweedelingen ‘land en volk’ en ‘land en regering’ samensmolten tot de driedeling ‘land, volk en regering’. Het duidelijkst gebeurt dat weer in een Engelstalig voorbeeld: de *Most notable and excellent instructions for travellers* die de secretaris van Elisabeth I, William Davison (ong. 1541-1608), rond 1595 had geschreven. Zijn bijzonder uitgebreide schema bestaat uit drie ramistische tabellen over respectievelijk *The Countrey*, *The People* en *The policy and government*.⁴¹

De essentie van al deze beschrijvingsvoorschriften werd op beknopte wijze samengevat in de vorm van een synoptische tabel, die in 1594 werd gepubliceerd door de rector van de Latijnse school in Bremen, Nathan Chytraeus (1543-1598). Waarschijnlijk door haar beknopte karakter had die schematische samenvatting een grote invloed: tot diep in de zeventiende eeuw keert ze terug in het voorwerk van talloze reisverslagen en reisgidsen.⁴² Belangrijk voor de verspreiding was vooral de Antwerpse burgemeester en rechtsgeleerde Franciscus Schottus (1548-1622), die de tabel opnam in zijn populaire *Itinerarii Italiae rerumque Romanarum libri tres* (1600), de eerste reisgids van Italië en mogelijk zelfs de eerste reisgids die was gewijd aan één land.⁴³ Via

ticus (1608). Zie ook: Stagl, *Apodemiken* (1983), p. 78-79 en 17-18.

39 Stagl, ‘Der wohl unterwiesene Passagier’ (1987), p. 362. Turler, *De peregrinatione* (1574) ging nauwelijks in op de bespreking van het volk, maar behandelde uitgebreid het land. Daartoe ontwikkelt hij een vijfledig schema dat niet alleen de naam (*nomen*) omvat, maar ook de vorm (*figura*), de omvang en grenzen (*capacitas*), de bestuursvorm (*iurisdicatio*) en de ligging (*situs*), waartoe onder meer de steden en andere bezienswaardigheden horen. Specifiek voor steden is, volgens Turler, de bespreking van openbare en privégebouwen, waarbij de openbare uiteenvallen in wereldlijke en kerkelijke. Verder moet er net als bij een land worden gesproken over de naam en zijn etymologie, en over de bestuursvorm.

40 Dallington, *A Survey* (1605) (een beschrijving van Toscane waaraan zijn synoptische tabel voorafgaat); Dallington, *A Method* (1605) (een reismethode vergezeld van de tabel, en een beschrijving van Frankrijk als voorbeeld). Over Dallington en zijn twee beschrijvingen: Chaney, *The Evolution of the Grand Tour* (1998), p. 143-160; Hadfield, *Literature, Travel and Colonial Writing* (1998), p. 33-43; Rubiés, ‘Instructions’ (1996), p. 167-170; over hem ook: Hölting, ‘Sir Robert Dallington’ (1984).

41 Devereux e.a., *Profitable Instructions* (1633), fol. B1r-C4v. Deze driedeling vinden we ook elders terug, onder meer in de Duitstalige *ars apodemica* van Johann Henner uit 1609 (Stagl, *Apodemiken* (1983), p. 51-52) en in de populaire reisverhandeling van Daniël Gruber die hierop in 1619 te Straatsburg promoveerde. Gruber verwees naar eerdere reisverhandelingen van Julius Bellus (1608), Salomon Neugebauer (1605), Georg Loysius (1598), Albrecht Meier (1587), Zwinger (1577) en de tabel bij Chytraeus (1594). Gruber, *Discursus historico-politicus* (1619); Stagl, *Apodemiken* (1983), p. 47-48.

42 Chytraeus, *Variorum* (1594). Deze tabel is een samenvatting van Pyrckmairs beschrijvingsschema (Stagl, *A History of Curiosity* (1995), p. 62). Zie ook: Manley, *Literature and Culture* (1995), p. 138-140; Frank-van Westrienen, *De groote tour* (1983), p. 134-135; Schudt, *Italienreisen* (1959), p. 139.

43 Schottus, *Itinerarii Italiae* (1600), fol. *10v-11r. Hierover: Schudt, *Italienreisen* (1959), p. 416-417; De Beer, ‘The development’ (1952), p. 41; De Beer, ‘François Schott’s *Itinerario*’ (1942-1943). De synoptische tabel is gelijk aan die van Chytraeus, maar met de volgende toevoeging aan de titel *In itinerinis observanda: Deum in primis invocato quotidia profecturus, precibus Itinerum, quas mox è Romano breviario subijciam.*

T A F E L.		
Uyt het Italiaens Reys-boeck van F. S. zijn dese dinghen in 't Reyzen waer te nemen	<p>I. Het Landt waer in aen te mercken de</p> <p>II. De Heerschappy der</p> <p>III. De naem der Stadt, en d'reden des naems so s'er is: de bouwer, vermeer en herbouwer.</p> <p>IV. 2. De aenspoelende Zee en Havens. 3. De Berghen. 4. De Boffchen, Beemden, &c. * 5</p>	<p>Oude } Namen Nieuwe }</p> <p>Voorgaende } Men Teghenwoordighe } schē.</p> <p>1. Aenspoelende. 2. Dicht-voorby loopende. 3. Afgheleyde.</p> <p>V. De</p>
	<p>V. De Wercken en dese oft</p> <p>Bysondere</p> <p>VI. 1. Het Raedt-Huys, waer in zijn de Raedts-Heeren en eerlijcke Huysgefinnen der Burghers. 2. De Schoolen, als de wijs van de opvoedingh en onderwyfingh der kinderen, insghelijcks de geleerde Mannen en Boeckeryen. 3. De zeden des gemeenen volcks, vvaer toe behooren de vvijs van kost en kleederen, insghelijcks de ambachten en dierghelijcke.</p>	<p>Heylige } Hooft-Kercken. Kloofsters. Kercken.</p> <p>Ghemee- } Palleyfen. ne } Sloten. Werld- } Marckten. lijcke } Wapen-Huysen. Bolhvercken. Toorens. En wyse van beveltighen.</p> <p>Als wat heerlijck in der Borgheren huysen is. De Hoven. Schilderyen. Bronnen. Beelden.</p> <p style="text-align: right;">REYS-</p>

Afb. 19 Nederlandse vertaling van de synoptische samenvatting, gepubliceerd door Nicolaes van Ravesteyn (1647).

Schottus belandde de synoptische samenvatting onder meer in reisgidsen zoals de *Wegh-wyser* door Frankrijk die Nicolaes van Ravesteyn (1613-ong. 1672) in 1647 publiceerde (afb. 19).⁴⁴ In die reisgids combineerde hij de synoptische samenvatting met Nederlandse vertalingen van populaire apodemische traktaten: de succesvolle reisbrief van Justus Lipsius⁴⁵ en de reeds genoemde dissertatie van Georg Loysius.⁴⁶ In een latere druk voegde hij daar nog een citaat uit Cats' *Reys-lesse* aan toe.⁴⁷ Op die manier

44 *Wegh-wyser* [...] door Vranckryck (1647), fol. *5r-*5v ('Uyt het Italiaens Reys-boeck van F.S. zijn dese dinghen in 't Reyzen waer te nemen'). De tabel verscheen ook in de volgende drukken: *Wegh-wyser* [...] door Vranckryck (1657), fol. *5r-*5v; Commelin, Vranckryck en zijn steeden (1662), fol. **5r-**5v.

45 *Wegh-wyser* [...] door Vranckryck (1647), fol. **6v-**12r.

46 *Wegh-wyser* [...] door Vranckryck (1647), fol. *6r-**5r ('REYS-WETTEN, dienende tot een Inleydingh van dit werck'). Dit uit 200 aforismen bestaende apodemische traktaat bevatte een beschrijvingsschema dat duidelijk was geïnspireerd op de synoptische tabel van Chytraeus en Schottus, en dat bovendien invloeden vertoont van de apodemische geschriften van Turler, Zwinger, Pyreckmair en Lipsius (Stagl, *Apodemiken* (1983), p. 67-68).

47 *Wegh-wyser* [...] door Vranckryck (1657), fol. *4v; Commelin, Vranckryck en zijn steeden (1662), fol. **6r. Voordat edities met

kregen reisgidsen soms een sterk apodemisch karakter.

Volgens het standaard beschrijvingschema zoals dat blijkt uit de samenvattende tabel, zijn er vier hoofdonderwerpen die van pas komen bij het beschrijven van een stad: de naam (*nomen*), ligging (*situs*), gebouwen (*opera*) en aspecten van de stedelijke samenleving (*ratio gubernationis*). Daarbij wordt een duidelijk onderscheid gemaakt tussen land en volk. Volgens Hilarius Pyrckmair, de geestelijke vader van de apodemische synopsis, zat dat als volgt: steden moeten worden beschreven van buitenaf (*in externis*) en van binnenuit (*in internis*). Bij de bespreking van de stad van buitenaf gaat het om haar uiterlijke verschijningsvorm. Hiertoe horen de naam, verschillende aspecten van de ligging, en de gebouwen. Tot het innerlijk van de stad worden zaken gerekend die met de bevolking zelf te maken hebben: aspecten van de stedelijke samenleving met grote nadruk op bestuurlijke zaken en op eigenschappen van de bevolking zelf.⁴⁸ In de onderstaande bespreking, die zich richt op de apodemische beschrijving van steden, wordt deze tweedeling aangehouden.

In externis

Alle schemata beginnen met de naam van de plaats: de oude en nieuwe namen moeten worden besproken en etymologisch worden verklaard, en de stichters en stadsvergroeters moeten voor het voetlicht worden gebracht.⁴⁹ De samenhang met de topos 'oorsprong' uit de stedenlof is duidelijk, maar de apodemici legden andere accenten. Met name kon de behandeling van de stadsnaam uitlopen op een behandeling van de stadsgeschiedenis. Apodemici hechtten immers groot belang aan historische kennis van de bezochte plaatsen als voorwaarde om van het doelbewuste reizen de vruchten te kunnen plukken. Erpenius schreef bijvoorbeeld een aanzienlijke hoeveelheid historische literatuur voor. Van de toerist werd verwacht dat hij die ter voorbereiding op zijn reis zou doornemen. Bovendien beweerde hij dat kennis van de plaatselijke geschiedenis

apodemisch materiaal verschenen bij Nicolaes van Ravesteyn (1647 en 1657) en Casparus Commelin (1662), was reeds een versie van deze reisgids gepubliceerd door Dirck Pietersz Pers: *Delitiae Galliae & Angliae* (1619) van Caspar Ens (ong. 1570-1650), die een apodemische inleiding van de uitgever bevatte, maar geen apodemische tabel. Pers nam in deze reisgids een route op door Frankrijk en Engeland in zes etappes die begon en eindigde in Straatsburg. Over de in Keulen gevestigde veelschrijver Ens, die in 1596-1599 als conrector in Delft had gewoond: Groenland, 'Toneel als pamflet' (2009); Ens, *Princeps Auriacus* (1998). Vele jaren later liet Van Ravesteyn de tekst herzien op basis van Latijnse, Franse en Duitse uitgaven en op basis van eigen ondervinding (zoals hij in het woord vooraf beweert). Een algemene beschrijving van Frankrijk met een register op alle koningen sloot het boek nu af. Terwille van de compositie werd ook het uitstapje naar Engeland weggelaten ('latende het Coninghrijck van Groot-Britannien voor een tweede deel volgen', (1647), p. 358). In de laatste druk uit 1662 werd het boek verder aangepast: de algemene beschrijving van Frankrijk ging nu vooraf, en ook de terugreis naar Amsterdam wordt beschreven, inclusief een uitgebreide beschrijving van de Amstelstad door Isaac Commelin.

⁴⁸ Pyrckmair, *Commentariolus* (1577), p. 40-74. Hierover ook: Stagl 'Der wohl unterwiesene Passagier' (1987), p. 362.

⁴⁹ Bijvoorbeeld Gruber, *Discursus* (1619), §61; Zamehl, *Studiosus apodemicus* (1651), tussen fol. A8v-B1r, punt 1 en 2. De Duitse dichter en historicus Gottfried Zamehl (1629-1684) nam een op stadsbeschrijvingen toegespitste tabel op in dit Groningse proefschrift van 7 juni 1650, dat qua opbouw is geïnspireerd op de reisverhandelingen van Loysius en Gruber omdat het bestaat uit een reeks genummerde korte paragrafen die zijn gelardeerd met gedichten en citaten. Hij verwijst verder onder meer naar Julius Bellus (n. 38). Stagl, *Apodemiken* (1983), p. 103-104.

één van de doelstellingen van het reizen was.⁵⁰ Ook de Amsterdamse auteur en boekdrukker Dirck Pietersz Pers (1581-1659) meldde in de apodemische inleiding tot zijn reisgids *Delitiae Galliae & Angliae* (1619) dat – indien je ‘met nuttigheydt de Landen wilt doorwandelen’ – je je moet informeren over ‘de oudheydt der plaetsen, van wien die gheboud, ende wat in yghelijck ghedenckwaerdighs is voor gevallen.’⁵¹ De oorsprong van de stad werd dus verbonden met (aspecten uit) haar verdere geschiedenis.⁵²

Ook de volgende twee hoofdonderwerpen, de ligging van de stad en haar gebouwen, hebben veel aan de stedenlof te danken, maar wijken er toch van af. In grote lijnen zoomt de reiziger langzaam van een overzicht van het stedelijke ommeland in op de stad zelf. Hilarius Pyrckmair stelde zich dat heel concreet voor: na een lange reis komt de toerist via het stedelijke ommeland aan bij de stad die hij via één van de stadspoor-ten binnengaat. Volgens dit idee moest de reiziger eerst een aanblik van de stad geven, gezien vanaf het platteland, dus nog vóór aankomst (*extra urbem*): hij bespreekt de ligging van de stad in het landschap en dat wat hij van daaruit kan zien van de stad zelf, zoals de muren, wallen, grachten, torens, poorten en andere verdedigingswerken.⁵³ Daarna gaat de toerist-beschrijver de stad in (*in urbe*). Hij geeft een algemene indruk door de aanleg van de stad te bespreken, zoals de breedte, lengte en properheid van de straten en pleinen, en hun rangschikking. Ook geeft hij informatie over de fonteinen, tuinen en gebouwen in het algemeen.⁵⁴ Pas als de stad op deze wijze is verkend, komt de bezoeker uit bij een beschrijving van de belangrijkste, individuele gebouwen en bezienwaardigheden.

Wie de twee hoofdpunten nader onder de loep neemt, ontdekt de verschillen met de stedenlof. De bespreking van het hoofdonderwerp ‘ligging *extra urbem*’ kon in de apodemische aanwijzingen uiteenvallen in twee aspecten: de ligging (*situs*) en de natuurlijke gesteldheid (*natura*).⁵⁵ Die basisstructuur is het beste uitgewerkt door de hiervoor genoemde Engelsman Robert Dallington. Uit de apodemische tabellen in zijn beschrijvingen van Frankrijk en Toscane blijkt duidelijk dat hij heel gedetailleerde informatie eist en parallellen trekt met de wetenschappelijke, aardrijkskundige literatuur. Volgens Dallington moet de reiziger-beschrijver eerst de *situs* behandelen door informatie te geven over de *Cosmographie*, dat wil zeggen de ligging van de plaats ten opzichte van de sterren en sterrenbeelden (met haar klimaatzone, breedtegraad en teken van de dierenriem). Daarna moet informatie aan bod komen over de natuurlijke gesteldheid die Dallington bespreekt onder de noemer *Chorographie*, waarbij de vorm en omvang van het land worden besproken, alsmede de landschapselementen (zoals bergen, bossen en waterpartijen) in algemene zin. (De gedetailleerde bespreking van

50 Erpenius, *De peregrinatione* (1631), p. 2.

51 [Ens.] *Delitiae Galliae* (1619), fol. Azv.

52 Gruber, *Discursus* (1619), §65, noemde als vermeldenswaardige zaken onder meer hongersnoden, pestepidemieën, overstromingen, branden, belegeringen, opstanden, bestormingen en (vanuit een meer positief perspectief) belangrijke bijeenkomsten, synodes en andere evenementen. Zie ook de onderwerpen die volgens Meiers *Methodus* (n. 26) onder *chronologica* aan de orde moesten komen.

53 Pyrckmair, *Commentariolus* (1577), p. 43.

54 Pyrckmair, *Commentariolus* (1577), p. 46-47.

55 Bijvoorbeeld Gruber, *Discursus* (1619), §60; Zamehl, *Studiosus apodemicus* (1651), tussen fol. A8v-B1r, punt 3.

die landschapselementen volgt later).⁵⁶ De *situs* valt dus samen met een kosmografische invalshoek en de *natura* met chorografische aspecten van het landschap.⁵⁷ Er zijn niet alleen parallellen te trekken met de algemene, wetenschappelijke geografie, maar ook met de *geographia specialis* die Bernhardus Varenius in 1650 voorstelde. Deze *geographica specialis* moest tien hemelse, acht aardse en tien menselijke eigenschappen bespreken die Varenius presenteert in een duidelijk op de apodemische literatuur gefundeerde synoptische tabel. Varenius' hemelse eigenschappen komen globaal overeen met Dallingtons kosmografische aspecten, en Varenius' aardse eigenschappen met de chorografie.⁵⁸ Het soort gegevens dat Dallington en Varenius verwachtten, zoals de kosmografische coördinaten en afstanden tot andere plaatsen, kwam niet in stedenlofteksten voor, maar werd juist wèl opgenomen door meer objectief ingestelde kosmografen als Merula en chorografen als Guicciardini. Merula vatte de informatie in zijn *Drie boeken over de algemene kosmografie en vier boeken over de bijzondere geografie* (1605) zelfs samen in synoptische tabellen die grote overeenkomsten vertonen met de apodemische schemata.⁵⁹

Dit alles neemt niet weg dat apodemici vooral bij de chorografische informatie teruggrepen naar de steden- en landenlof. De bespreking van de bergen en mijnbouw, van de rivieren, meren en zeeën, en van de bossen, akkers en weilanden wordt voortdurend gezien in termen van vruchtbaarheid en nut voor de bevolking: de reiziger-beschrijver moet wijzen op de visrijkdom en bevaarbaarheid van rivieren, de jacht in de bossen en de vruchtbaarheid van het gecultiveerde land. Typische voorschriften komen van de Leidse proefschriftschrijver Loysius, die stipuleerde dat de reiziger op de volgende zaken moest letten:

Hy lette oock naerstigh in uytheemsche Landtschappen, op de ghetempertheyt des Luchts, en gelegenthey van dat gewest: op bergen, en in de selve op verscheyde soorten van metallenen metallische mijnen. [...] Hy leere, wat voor rivieren vaerbaer, en wat voor visschen 'er in zijn, oock haere bronnen en over-loopingen tot de zee. [...] Hy mercke of de Landtschappen die van naturen begaeft zijn met bosschen, beemden en waranden, (daer oock toe-behoort het recht van de jacht) of sy vruchtbaer zijn in wijn, koorn, vee, of yet anders.⁶⁰

56 Dallington, *A survey* (1605), fol. A2v, de kosmografische ligging: 'Here of the Clime, the Degree, the Planet that rules the disposition of the ayre, &c.', de chorografische ligging: 'Here, of the length, bredth, circuite, how scituate, confined, lim[i]ted, what Rivers, Ports, &c.' Dit zijn dezelfde onderwerpen die Gruber onder het kopje *situs* bespreekt (n. 55).

57 Vgl. de *Methodus* van Meier (n. 26).

58 Varenius' menselijke *affectiones* komen overeen met de maatschappelijke ordening (*ratio gubernationis*) uit de synoptische tabellen. Over Varenius: Schuchard, *Bernhard Varenius* (2007), met reproducties en vertalingen van zijn ramistische tabellen op p. 316-321. De overeenkomsten tussen het analysemodel van Varenius' bijzondere aardrijkskunde en de reisverhandelingen komen ter sprake in: Blanke, 'Die Aneignung' (2007).

59 Merula, *Cosmographiae generalis* (1605), p. 256-259, 653-655 en 1358 voor de synoptische tabellen. Guicciardini, *Beschryvinghe* (1612), p. 59, opent zijn beschrijving van Antwerpen met het noemen van achtereenvolgens de lengtegraad en breedtegraad, het astrologisch teken van de stad (Maagd), en de rivier de Schelde die de stad met de zee verbindt (ongeveer 17 mijl verderop). Ook plaatst hij de stad te midden van andere belangrijke steden in het gewest, de Nederlanden en West-Europa door de afstanden te geven tot Mechelen, Leuven, Brussel, Gent, Brugge, Calais, Londen, Keulen, Frankfurt am Main en Parijs. Guicciardini was onzeker over de precieze lengtegraad (Guicciardini, *De idyllische Nederlanden*, vert. Jacqmain (1987), p. 19) die inderdaad alleen moeizaam te bepalen was door bijvoorbeeld met een jakobsstaf de maanafstand tot een vaste ster te bepalen, de plaatselijke tijd vast te stellen en door ten slotte astronomische tabellen met de maanposities op een tijdschaal (efemeriden) te raadplegen (Lindgren, 'Het meten van de ruimte' (1994).

60 *Wegh-wyser* [...] door Vranckryck (1647), fol. **3v-**4r. Andere apodemici waren hierover eveneens duidelijk: *Geographiae*

Het laatste punt betreft de beschrijving van de gebouwen, oudheden en andere bezienswaardigheden in de stad. ‘Bezienswaardig zijn de gebouwen,’ schrijft Daniël Gruber in 1619. Net als de andere apodemici legt hij op dit voor toeristen zo belangrijke onderwerp bijzonder veel nadruk.⁶¹ Door die nadruk op de gebouwen als één van de hoofdonderwerpen van de stadsbeschrijving wijken de apodemische voorschriften af van de stedenlof, waarin bezienswaardigheden een significant minder prominente rol spelen. Bovendien worden die gebouwen in de stedenloftheorie gezien als het resultaat van de deugdzame daden der inwoners (zoals blijkt uit de voorschriften van Scali-ger). In het apodemische denken, daarentegen, zijn ze onderdeel van de materiële verschijningsvorm (de stad in *externis*). Een laatste onderscheid is dat de gebouwen al vanaf de vroegste apodemische voorschriften worden genoemd volgens een indeling die in de stedenlof ontbreekt: de bezienswaardigheden vallen uiteen in openbare en privé bouwwerken (*opera publica* en *privata*). De openbare gebouwen en instellingen worden op hun beurt gesplitst in kerkelijke en wereldlijke. Onder de kerkelijke gebouwen vallen kerken, kloosters, liefdadigheids- en onderwijsinstellingen. Tot de wereldlijke gebouwen behoren onder meer paleizen, kastelen, stadhuizen en markten.

Hoewel deze indeling algemeen aanvaard was, verschilden apodemici toch van mening waar het ging om het stadhuis en de onderwijsinstellingen. Sommigen noemden de scholen en universiteiten bij de kerkelijke gebouwen en beschouwden ze dus in de eerste plaats als bezienswaardigheden in hun materiële verschijningsvorm. Anderen noemden deze instellingen juist als onderdeel van de stedelijke samenleving (het volgende hoofdpunt) en beschouwden ze dus voornamelijk in hun sociale functie. Iets dergelijks geldt ook voor het stadhuis, dat nu eens wordt genoemd als bezienswaardig onderdeel van de wereldlijke gebouwen, dan weer als functionerend onderdeel van de stedelijke samenleving.⁶²

In internis

De bespreking van de stedelijke samenleving is het laatste punt dat aan de orde komt. Daarbij werd, zoals hiervoor bleek, vaak een onderscheid gemaakt tussen bestuurders en bestuurden. Pyrckmair wilde bijvoorbeeld dat er aandacht zou worden besteed aan de staatsinrichting enerzijds (met de stedelijke wetten, rechtsgebruiken, jurisdictie en privileges) en anderzijds aan de onderdanen met onder meer hun levenswijze, gods-

compendium (1650), 2e paginering, p. 473: ‘III. *Agros*, eorumque facies, ubertatem, amoenitatem &c. IV. *Flumina*, eaque aut allabantia, vel prope longéve distantia, eorumque usus & commoditates. V. *Mare alluens & Portus*, eorumque commoda. VI. *Montes*, eorumque situs, conditio, natura, &c. VII. *Silvas & Nemora* & si quid aliud insigne.’

61 Gruber, *Discursus* (1619), §62: ‘*Visu digna sunt aedificia [...]*.’ §61-65 gaat over de stadsbeschrijving waarvan het leeuwendeel (§62-64) is gewijd aan de gebouwen.

62 Bijvoorbeeld Pyrckmair (*Commentariolus* (1577), p. 53-65), Loysius (*Wegh-wyser [...]* door Vranckryck (1647), fol. **4r) en de Zweedse architect Nicodemus Tessin jr. (1654-1728) (*Studieresor* (1914), p. 21-22) noemen deze onderwerpen bij de gebouwen. Chytraeus (n. 41) en de daarvan afgeleide apodemische tabellen, zoals die van Schottus (n. 43) en Zamehl (n. 49), noemen ze als onderdeel van de stedelijke samenleving (*ratio gubernationis*). In de *Methodus* van Meier (n. 26) komen de scholen zowel voor onder de de gebouwen (*topographica*, punt 17) als in een aparte hoofdcategorie (*scholastica*).

dienstigheid, gewoonten, welvaart en bezigheden.⁶³ Dallington maakte op een vergelijkbare manier onderscheid tussen de ‘governer’ (de vorsten, bestuurders en wetgeving) en de ‘governed’ (de bevolking).⁶⁴ Deze onderwerpen werden in synoptische tabellen doorgaans samengenomen onder de term ‘wijs van heerschen’ of ‘ratio gubernationis’ (dat wil zeggen: de opzet van bestuur en samenleving, of maatschappelijke ordening) en opgesplitst in drie hoofdpunten: de wereldlijke en kerkelijke instellingen, het onderwijs met de geleerde mannen, en etnografische aspecten van de stadsbevolking (‘zeden des ghemeen volcks’).

Dat was een heel andere benadering dan in de stedenlof, waarin deugdzaamheid en superioriteit centraal stonden. Volgens de retorische voorschriften moesten immers de daden en bekwaamheden van de stadsbewoners worden besproken. De daden werden beoordeeld volgens de vier kardinale deugden en leverden zodoende een ethisch profiel op. Onder de bekwaamheden kon een groot aantal onderwerpen vallen maar er kwam nooit een algemeen geaccepteerde structuur tot stand en het ging het altijd om het aantonen van de voortreffelijkheid van de burgers. In de apodemische voorschriften, evenwel, ging het (als in de Venetiaanse gezantschapsberichten) veeleer om het noteren van leerzame informatie over administratieve, economische en etnografische aspecten waaruit de observeerder en het thuisfront voordeel konden halen.

Het eerste punt, de observatie en bespreking van de wijze van bestuur, is van alle onderwerpen ongetwijfeld het belangrijkste dat de reiziger te berde kan brengen. Zoals we zagen, werd er veel verwacht van de kennismaking met andere politieke systemen omdat dit soort kennis de jonge man (en het ‘vaderland’) bij de uitoefening van latere bestuursfuncties goede diensten kon bewijzen. Dallington benadrukte bijvoorbeeld de politieke en staatkundige aspecten en schrapte in zijn ogen irrelevante zaken zoals de gebouwen en bezienswaardigheden.⁶⁵ De Engelsman Thomas Palmer (1540-1626) schematiseerde in *An Essay of the Meanes how to Make our Travailles, into Forraine Countries, the More Profitable and Honourable* (1606) de doelen van het reizen in zes (op ramistische wijze steeds verder onderverdeelde) onderwerpen waarover de reiziger kennis moest vergaren: de taal, de eigenschappen van de bewoners, gegevens over het land, de rechtspraak, het bestuur en verschillende soorten geheime informatie. Duidelijk legt Palmer, die ‘as an aid to memory’ zijn hele boek nog eens samenvat in vier boomdiagrammen, de nadruk op politieke, bestuurlijke en juridische informatie.⁶⁶ Dat geldt ook voor Erpenius, die het leren kennen van de regeringsvorm noemde als een van de doelen van het reizen. Drie van de zeven hoofdstuktitels voor het systematische reisverslag reserveert hij voor de koning, de adel, de parlementen en de gerechtshoven.

63 Pyrckmair, *Commentariolus* (1577), p. 68.

64 Dallington, *A Method* (1605), fol. A4v, stipuleert dat bij de ‘Governor’ de vorst moet worden besproken (‘Prince’: ‘here of his name, family, descent, issue, parentage, armes, stile, title, Court, order, riches, forces, entrate, expences’) en de bestuursvorm (‘Law’), dat zijn (a) de bestuurders (‘Minister’: ‘of them of the Crowne, and of the body Politique’) en de wetgeving (‘Ministration’: ‘either civill, or criminall.’). Bij de ‘Governed’ moest worden gesproken over de ‘peoples nature, wits, aptnes diet, apparrell, language, icalousie’. De nadruk op deze onderwerpen doet sterk denken aan de Venetiaanse verballen, die een vergelijkbare (voornamelijk politieke) doelstelling hadden.

65 Over Dallington: n. 40.

66 Palmer, *An Essay* (1606), p. 53-127 en de tabel bij p. 35. Over deze reismethode: Rubiés, ‘Instructions’ (1996), p. 170.

Het was deze kennis die – eenmaal thuis – goede diensten kon bewijzen.⁶⁷

Allereerst moest hier de ‘maniere van geëringhe’ worden besproken, dat wil zeggen: de regeringsvorm, jurisdictie, privileges en bestuursorganen. Bevoegdheden van instanties en personen moesten duidelijk worden gemaakt. Ook de bestuurders zelf moesten worden behandeld, alsmede hun familieachtergronden. Daarnaast moest de beschrijver de rechtspraak en het gewoonterecht uiteenzetten, en het gebruik en misbruik van wetten en wetgeving aan de orde stellen.⁶⁸ Naast het wereldlijke bestuur dienden ten slotte ook de religieuze organisatievormen te worden nagegaan en besproken.⁶⁹ Omdat religie een gevoelig punt was, liepen de meningen uiteen over de diepgang waarmee dit onderwerp het best kon worden aangepakt. Erpenius adviseerde zijn lezers om in Frankrijk voortdurend te informeren naar de toestand van de gereformeerde kerk, die zich toen in een uiterst moeilijke situatie bevond.⁷⁰ Een Nederlandse anonymus raadde rond 1700 zijn zoon juist het tegenovergestelde aan:

Omtrent den Godsdienst moet men zeer ingetogen zijn, zonder zig oyt daarentrent in disputeren in te laeten; het is voor een Reizer genoeg, dat hij weete, welke aldaar de dominante is, en in wat gestalte en form het geestelijke governo en desselfs Discipline goeoeffent word.⁷¹

Het tweede hoofdonderwerp betreft de onderwijsinstellingen en alles wat met wetenschap en kunsten te maken heeft. De onderwerpen die hier aan bod kunnen komen, zijn divers. In ieder geval moeten alle onderwijsinstellingen worden genoemd en besproken. Ook aan bibliotheken en andere, aan het onderwijs verwante instellingen mag niet voorbij worden gegaan. Belangrijk is vooral dat dit de ideale plaats is om de geleerde mannen te bespreken die de stad heeft voortgebracht (*virii docti*).⁷² Dat onderwerp kon eenvoudig worden uitgebreid tot een bespreking van alle beroemde mannen (*virii illustres*). Bekende stedelingen (van koninklijke bloede, adel of bestuurlijke importantie) speelden namelijk een cruciale rol in de educatiereis. Het was de bedoeling dat de reiziger te allen tijde zoveel mogelijk van deze vips aanklampte. Geen reiziger ging dan ook op pad zonder aanbevelingsbrieven en een album amicorum. Hoezeer hij hieraan hechtte, blijkt onder meer uit de reisverhandeling van Erpenius, die zijn lezer de wijsheid meegaf dat het nuttiger is ‘om één geleerde te spreken dan tien palei-

67 Zie n. 24.

68 Wegh-wyser [...] door Vranckryck (1647), fol. *4r. Ik baseer me verder op: Zamehl, *Studiosus apodemicus* (1651), tussen fol. A8v-B1r; Gruber, *Discursus* (1619), §66; Meier, *Methodus* (n. 26), *politica* punt 10; Pyrckmair, *Commentariolus* (1577), p. 65-68; Turler, ‘De peregrinatio’ (1591), fol. 55v-60r.

69 Wegh-wyser [...] door Vranckryck (1647), fol. **4r-v schrijft bijvoorbeeld voor dat de reiziger ‘kenne de Geestelijcke Overheyt als den Paus, Cardinalen, Bisschoppen, &c. en oock de wereltlijcke.’

70 De Jonge, ‘De Tractatus’ (1998), p. 93. Erpenius noemde ‘de gereformeerde kerken’ zelfs als aparte topos voor het systematische reisverslag.

71 Bots, ‘Het boek’ (1979), p. 39.

72 Bijvoorbeeld de synoptische tabellen bij Chytraeus, *Variorum* (1594) en Zamehl, *Studiosus apodemicus* (1651), tussen fol. A8v-B1r. Volgens Pyrckmair, *Commentariolus* (1577), p. 53 en 59, moeten niet alleen de scholen en universiteiten worden besproken, de colleges en seminaries, de beroemde geleerden, docenten en studenten, en de universitaire privileges, maar ook de bibliotheken en andere zaken die te maken hebben met wetenschap en kunst. Meier geeft onder het hoofdpunt *scholastica* van zijn *Methodus* (n. 26) de meest uitputtende opsomming van onderwerpen m.b.t. boeken, wetenschappen, kunsten en onderwijs, inclusief de ‘*Viri docti, Philosophi, Mathematici, Arithmetici, Geometrae, Astro-nomi, Astrologi, Musici, Theorici, Componistae* (ut vocant) *Poëtae, Oratores, Historiographi.*’

zen te bezichtigen.’ Bovendien noemde hij het leren kennen van de *virī clari* als één van de doelen van de educatiereis en stipuleerde hij dan ook dat de toerist in zijn dagboek een speciale sectie moest reserveren voor aantekeningen ‘over de bekende mannen’.⁷³

Als laatste punt volgt strijk en zet een etnografische schets van de bevolking. Ook hier kan een veelheid aan onderwerpen ter sprake komen, zoals kleding en uiterlijk, zeden en gewoonten, religie en vroomheid. Ook een schets van de stedelijke economie met haar markten, handel en nijverheid hoort tot de mogelijke onderwerpen, maar conform het karakter van de educatiereis legden de apodemici daar meestal minder nadruk op.⁷⁴

Reisverslagen bezien

Deze voorschriften voor het observeren en beschrijven waren in de eerste plaats bedoeld voor reizigers. Maar gebruikten zij ze ook voor het maken van hun aantekeningen en het samenstellen van hun reisverslag? In de apodemische traktaten werd de aanstaande reiziger voortdurend op het hart gedrukt zich gedegen voor te bereiden. Uit bewaard gebleven aantekeningen weten we dat reizigers dat vaak ook deden door het lezen van reisgidsen, historisch-geografische beschrijvingen en reisverhandelingen. Naar aanleiding van hun lectuur maakten zij dan apodemische aantekeningen of noteerden ze het synoptische beschrijvingsschema.⁷⁵ Bovendien waren er natuurlijk bezorgde of overheersende vaders die hun zoons goed bedoelde reisvoorschriften meegaven, zoals de genoemde instructies van Constantijn Huygens aan zijn zoon Lodewijk.⁷⁶ Van Arnout Hellemans Hooft (1629–1680), de zoon uit Pieter Cornelisz Hoofts huwelijk met Leonora Hellemans, weten we dat hij zijn educatiereis voorbereidde met een gedegen literatuuronderzoek waarvan hij aantekeningen maakte die hij meenam op reis.⁷⁷ De Leidse student Johannes Thysius, van wiens educatiereis talloze papieren bewaard zijn gebleven (waaronder een lijst met meegenomen boeken), weten we dat hij – behalve boekjes over de rechten, de Franse taal en de Franse geschiedenis – ook reisgidsen meenam, die hij van tevoren wel zal hebben bestudeerd.⁷⁸ De synoptische tabel uit de Italiaanse reisgids van Schottus (een gids die Hellemans Hooft ook gele-

73 De Jonge, ‘De Tractatus’ (1998), p. 93; Frank-van Westrienen, *De groote tour* (1983), p. 134–136.

74 Bots, ‘Het boek’ (1979), p. 38–39; Tessin, *Studieresor* (1914), p. 22; Gruber, *Discursus*, 1619, §67; Meier, *Methodus* (zie n. 26); Pyreckmair, *Commentariolus* (1577). Zamehl, *Studiosus apodemicus* (1651), tussen fol. A8v–B1r, legt nadruk op de economische aspecten: ‘Incolarum consuetudines, mores: quo pertinet ratio Oeconomiae, victūs & vestitūs. Item opificia, mercatura.’

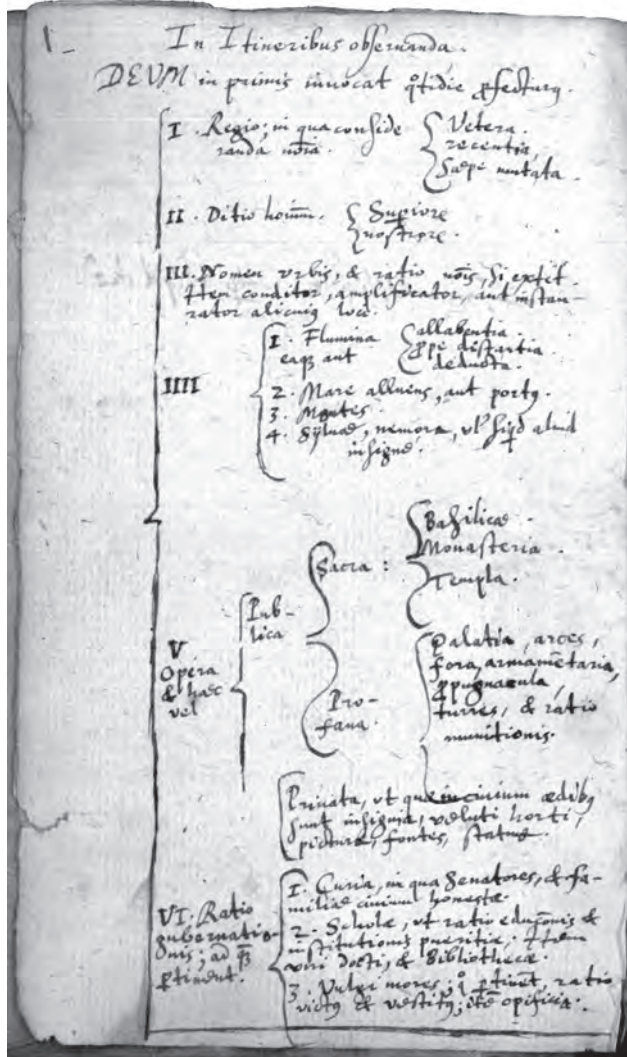
75 Over reisvoorbereidingen in het algemeen: Frank-van Westrienen, *De groote tour* (1983), p. 49–86. Over lectuur en voorbereidende notities in het bijzonder: Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 337–338.

76 Zie n. 13. Zie ook: de reislessen van Jacob Cats waarin een vader tot zijn zoon spreekt (n. 15); Bots, ‘Het boek’ (1979); het advies van Paulus Teding van Berkhout (1609–1672) aan zijn zoon Pieter (1643–1712), besproken door Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 228.

77 UBA V J 40, fol. 1–20. Hij maakte aantekeningen in het Nederlands, Frans, Italiaans en Latijn. Hij schreef onder meer over het nut van het reizen, wat tijdens het reizen moet worden geobserveerd, en hoe de reiziger zich dient te gedragen. Over deze aantekeningen: Hooft, *Een naekt beeldt* (2001), p. 17 en 186.

78 De Jonge, ‘De grand tour’ (1976), p. 70; De Jonge, *De grand tour* (1975), p. 11–13.

Afb. 20 De synoptische samenvatting in het boekje met reisaantekeningen van Ernst Brinck (1595-1607).

zen had) trok de bijzondere aandacht van de toekomstige burgemeester en universiteitsbibliothecaris van Harderwijk, Ernst Brinck. Hij nam haar op in zijn bandje met reisaantekeningen dat hij bijhield tijdens zijn eerste reis naar het buitenland (afb. 20).⁷⁹ Het is echter zeer de vraag of al die reislessen wel ter harte werden genomen. De soms

⁷⁹ Streekarchivariaat Noordwest-Veluwe, OA Harderwijk 2048, fol. 1v. Hierover: Frank-van Westrienen, *De groote tour* (1983), p. 134; Van Wijhe, 'Amsterdam' (1923), p. 25; Van Rappard, *Ernst Brinck* (1868), p. 22. Blijkens de titel van het schema ('DEVM in primis invocat quotidie profecturus') heeft Brinck waarschijnlijk de reisgids van Schottus overgeschreven. Het aantekenboekje bevat notities die Brinck maakte tijdens zijn reizen door Duitsland, Engeland, Frankrijk en de Nederlanden. Er is al meer dan twintig jaar een uitgave van de bundel met reisaantekeningen op handen bij de Gelderse oudheidkundige vereniging. Edities van gedeelten van de tekst: Van Driel, 'De Veluwe' (1991); Phaff, 'Een vergeten tijdgenoot' (1988); Brinck, 'Harderwijk' (1976); Van Wijhe, 'Amsterdam' (1923).

wel zeer uitgebreide en al te gedetailleerde beschrijvingsschemata lijken te veelzijdig te zijn om werkelijk te worden toegepast in aantekenboek en reisjournaal. In haar studie over de *grand tour* constateerde A. Frank-van Westrienen al dat de jongelui nauwelijks tot studie kwamen, of er althans in hun verslagen geen blijk van geven. Zo maakten ze weinig of geen aantekeningen over in de theorie benadrukte studieonderwerpen als staatsinrichting, rechtspraak en godsdienst. Bovendien zijn weldoordachte en systematische beschrijvingen in de bewaard gebleven reisverslagen een zeldzaam verschijnsel.⁸⁰ Maar ontbreken doen ze niet. Er waren aan de ene kant toeristen die, zoals C.D. van Strien constateerde met betrekking tot de Britse reisverslagen over de Republiek, ‘were highly conscious of the fact that they were composing a travel journal and concentrated on giving information on foreign countries’; zij gaven systematische informatie waarin de persoonlijke factoren in meer of mindere mate naar de achtergrond werden geschoven. Aan de andere kant waren er reisverslagen die stevig vasthielden aan het chronologische karakter van het privédagboek, die waren geschreven door toeristen die zich minder bekommerden om dergelijke literaire conventies en die meer persoonlijke informatie opnamen dan de andere soort toerist.⁸¹ Beide soorten verslagen waren echter wel degelijk in meer of mindere mate herschreven, aangevuld, opgeleukt en gestileerd, dus met bepaalde middelen vormgegeven en bestemd voor een zeker leespubliek, dat waarschijnlijk moet worden gezocht in de kring van familieleden en vrienden.⁸² Een bijkomend verschil, zoals S. Huigen heeft geconstateerd met betrekking tot de reisverslagen over Zuid-Afrika, is dat de chronologische verslagen in de verleden tijd zijn gesteld, en de systematische beschrijvingen opteren voor de ‘ethnographic present’, die de verslagen een tijdloos en essentialistisch karakter geven.⁸³

Die tweedeling kan ook gelden voor reisverslagen die werden geschreven door Hollanders op reis. Een representatieve selectie van beschrijvingen van Parijs moet duidelijk maken in hoeverre de apodemische voorschriften in hun reisaantekeningen werden gevolgd.⁸⁴

80 Frank-van Westrienen, *De groote tour* (1983), p. 134-202. Een beschrijving van Zwitserland (geen uittreksel uit een boek) die de latere raadsheer van Groningen en afgevaardigde in de Staten-Generaal Wicher Pott (1661-1716) in 1686 per brief aan zijn ouders stuurde, is een uitzondering. Hij was consciëntieus in de studie. In Engeland besteedde hij iedere ochtend van 7 tot 11 aan het lezen van lectuur over dat land (p. 171-172). Stagl, *A History of Curiosity* (1995), p. 90-94 vergelijkt het gebruik van *artes apodemicae* met het gebruik van kookboeken of boeken over etiquette: je raadpleegt ze alleen als het nodig is.

81 Van Strien, *British Travellers* (1989), p. 50. Het onderscheid van Van Strien heeft te maken met het geïntendeerde publiek en daarmee met het onderscheid tussen reisverslagen en reisgidsen: schreef men louter voor zichzelf, voor de ouders, of voor een breder lezerspubliek zoals familie en vrienden (en kreeg het verslag dus ook een functie als reisgids)?

82 Vgl. Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 27-28 en 346; Bepler, ‘Travelling and posterity’ (2005); Dekker, ‘Van grand tour’ (1994), en over de literaire vormgeving van reisverslagen onder meer: Chard, *Pleasure and Guilt* (1999). Die verslagen konden bijvoorbeeld in intieme kring worden voorgelezen, of ze dienden als reisgids voor de jongere generatie. De reisverslagen konden ook de functie hebben om de thuisblijvers aan te tonen dat ernst werd gemaakt met het educatieve aspect van de reisonderneming en dat tijd en geld dus goed werden besteed.

83 Huigen, *Verkenning van Zuid-Afrika* (2007), p. 27-28; Huigen, *De weg naar Monomotapa* (1996), p. 31.

84 Er is gekozen voor Parijs omdat dit de belangrijkste bezienswaardigheid van Frankrijk was en omdat vrijwel iedere toerist op *grand tour* de stad aandeed. In het corpus van Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 47-51, was Parijs de meest beschreven stad (10,9% van alle folia) gevolgd door Londen (7,8%) en Rome (6%). Over Parijs in reisverslagen van Nederlanders en Brabanders (maar de focus ligt niet op de beschrijving en verslaglegging): Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 289-300; Frijhoff, ‘Le Paris vécu des néerlandais’ (1997); Frank-van Westrienen, *De groote tour* (1983), p. 250-262 (op p. 251

Het chronologische dagboek

De meeste passages over Parijs volgen het vaste stramien van het reisverslag en horen dus tot Van Striens tweede categorie. Dat stramien bestond uit een chronologische opsomming van de reisetappes, waarin feiten als de afgelegde afstanden en de gevolgde route werden genoteerd, meestal aangevuld met informatie over de gebruikte vervoermiddelen, de herbergen waar men overnachtte, en notities over wie en wat men had gezien.⁸⁵ Een goed voorbeeld hiervan is Jan Martensz Merens (1574-1642), telg uit een Hoorns regentengeslacht dat zijn fortuin had gemaakt in de lakenhandel. In 1600 reisde hij door Frankrijk, Italië en Duitsland en maakte uitgebreide notities in een 'Memoryboekje', die hij eenmaal terug in Hoorn uitwerkte tot een omvangrijk nethandschrift. Merens noemt de plaatsen die hij bezoekt, de herbergen waar hij afstapt en de afstanden die hij aflegt. Vaak geeft hij ook beschrijvingen van het landschap waar hij doorheen rijdt en hij beschrijft de bezienswaardigheden die hij bezoekt. Maar aan systematische plaatsbeschrijvingen waagt hij zich niet. Van 1 tot 6 juni bevindt hij zich in Parijs. Zijn verslag volgt de chronologie van het bezoek en wijdt slechts tien woorden aan een algemene appreciatie: 'Is een uytermaeten groote stadt met schoone huysen ende pallaysen'. Nadat hij zijn intrek heeft genomen in *De vier heemskinderen*, bezoekt hij eerst het Parlement van Parijs, de hoogste rechtbank. Daar vallen hem noch de architectuur noch de juridische facetten op, maar wel de ongelooflijke drukte. Het is er 'altoos vol procureus, advocaten, edellieden, joffrouwen, ryckelijck gecleet ende verciert, oock alderleye coopmanschappen, die men souden moegen bedeyncken, sonder de hoeren te vergeeten; men siet oock veel gevangens beneeden in een groote plaetse loopen, van de galerye aff.' De rest van zijn bezoek staat – althans in zijn reisverslag – in het teken van de monarchie. De dag na aankomst bezoekt hij de koninklijke paleizen van het middeleeuwse Louvre (dat werd gerestaureerd maar deels nog een Gotisch uiterlijk had), dat hij alleen noemt, en de Tuileries, waaraan nog wordt gewerkt. Het Louvre vond hij kennelijk onaantrekkelijk, maar het laatste paleis in moderne stijl ontlokt hem lovende woorden over de marmeren pilaren, de grote toetsstenen ('omtrent thien voeten lanck ende ses voeten breed'), het prachtige trappenhuis, de marmeren schouwen in de kamers en zalen, en de kunstig aangelegde tuinen. Ook maakte hij een uitstapje naar Saint-Denis, waar hij de basiliek bezocht waar de Franse koningen begraven werden. De zondag daarna zag hij de koning in hoogsteigen persoon in procesie naar de kerk gaan. Merens greep zijn kans: 'door faveur' kon hij de koninklijke residentie bezoeken (het Louvre). Hij bewondert de vergulde plafonds, de wandtapijten en

n. 22 een lijst met relevante reisverslagen). Ik bekeek de volgende reisverslagen: Hellemans Hooft, *Een naekt beeldt*, ed. G. Brownsky en Verkruijssse (2001); Bekker, *Beschrijving van de reis*, ed. Van Sluis (1998); Hooft, *Reis-heuchenis*, ed. De Lange (1991); Van der Vinne, *Dagelijckse aentekeninge*, ed. Sliggers (1979); De Jonge, *De grand tour van Johannes Thysius* (1976); L. Huygens, 'Journal', in: Huygens, *Oeuvres* (1888-1950), dl. 22 (1950), p. 463-492; Merens (ed.), 'De reis van Jan Martensz. Merens' (1937); Driessen (ed.), *De reizen der De la Courts* (1928); Buchelius, *Description de Paris*, ed. en vert. Vidier (1900); Feith, 'Reis-journaal van Jr. Frederik Coenders van Helpen' (1893); Huygens, *Journalen van Constantijn Huygens, den zoon* (1888); Zoete van Laecke, *Journal d'un voyage à Paris*, ed. Faugère (1862).

85 Dekker, 'Van grand tour tot sukkelreis' (1994). Zie ook: Dibon, *Le voyage en France* (1963) en voor Engeland in de Stuart periode (1603-1688): Van Strien, *British Travellers in Holland* (1989), p. 29-36.

de schilderijen en bezoekt de koninklijke slaapkamer met uitzicht op een volièrre met wel 200 tot 300 zingende vogels. Diezelfde middag zag hij de koning er ook eten, samen met zijn bastaardzoontje dat ‘omtrent drie cleyne treeden’ van zijn vader vandaan zat. Hij besluit met enkele losstaande opmerkingen: de stedelijke grachten zijn op sommige plekken met water gevuld en staan op andere droog, en er is een kasteel bij de Porte Saint-Antoine (namelijk de Bastille). Op 7 juni vertrekt hij alweer. Veel meer dan over zijn bezoeken aan Saint-Denis, het Parlement, het Louvre en de Tuileries vernemen we niet. Vooral heeft hij aandacht voor de uiterlijkheden. Parijs met zijn bevolking, en zelfs het functioneren van de bezochte instellingen blijven grote onbekenden.⁸⁶

De apodemische systematiek

Soms verwerkten de dagboekschrijvers hun chronologische aantekeningen tot thematische plaatsbeschrijvingen. Binnen die groep neemt de schilder Van der Vinne, met wie we dit hoofdstuk openen, een bijzondere positie in. Van der Vinne verbleef tussen 12 juni en 17 augustus 1655 te Parijs, waar hij werkte voor de landschapschilder Pierre Forest (1587-1675) op de Pont-Neuf. Zijn ervaringen legde hij neer in een systematisch aangepakte stadsbeschrijving die in hoge mate de apodemische voorschriften volgt.⁸⁷

Die uitzonderlijke werkwijze noopt hem wel tot twee preliminaire opmerkingen. Ten eerste kan hij niet volledig zijn. Er is over de stad zo veel te vertellen, dat het ‘een groot boeck en gaeuw vernuft’ zou vereisen om alles nauwkeurig te noteren. Aan beide heeft hij een tekort. Daarom tekent hij slechts ‘eenighe voornaemste dinghe’ aan. Ten tweede wil hij duidelijk maken dat een systematische beschrijving (die in theorie natuurlijk gebaseerd is op ter plekke gemaakte aantekeningen) niet noodzakelijkerwijs betekent dat de auteur zich op secundaire bronnen verlaat en er dus geen autopsie aan diens beschouwingen ten grondslag ligt. Tijdgenoten vulden hun reisverslagen name-

86 Merens, ‘De reis’ (1937), p. 87-90. Zie ook: Merens, *De geschiedenis van een Westfries regentenfamilie* (1959); Merens, ‘Een Hoornsche jongen op reis’ (1939). Een vergelijkbare behandeling van het bezoek aan Parijs vinden we bij Pieter de la Court, die Parijs bezocht tussen 19 en 23 april 1642 (Driessen (ed.), *De reizen* (1928), p. 13-15), Constantijn Huygens jr. (1628-1697), de zoon van Constantijn Huygens en Susanna van Baerle, die in 1649-1650 door Frankrijk en Zwitserland reisde (Huygens, *Journalen* (1888), p. 92-113) en in het verslag van Arnout Hellemans Hooft, die Parijs twee jaar later bezocht en die allerminst uitgebreide beschrijvingen van de bezienswaardigheden geeft maar wel veel plaats inruimt voor persoonlijke opmerkingen (Hellemans Hooft, *Een naekt beeldt*, ed. Gabrowsky en Verkruijsse (2001), p. 182-184). In het verslag van zijn bezoek aan Lübeck in 1653 geeft hij overigens wel een systematische maar beknopte beschrijving (UBA V J 40, fol. 147r-148r).

87 Frijhoff, ‘Le Paris vécu des néerlandais’ (1997), p. 21-24; Van der Vinne, *Dagelijckse aentekeninge*, ed. Sliggers (1979), p. 143-158 (*Dagelijckse aentekeninge*, tweede versie) en NHA Bib 44-001551 M, fol. 154v-163v (*Memoriael*, eerste versie). Van der Vinne had in zijn oorspronkelijke dagboek (*Memoriael*) geschreven dat de tekst niet was bestemd om in druk te worden verspreid, maar alleen diende om zijn geheugen te ondersteunen. In de netversie van vele jaren later (*Dagelijckse aentekeninge*) ontbreekt die mededeling. Het is dus niet uit te sluiten dat zijn verslag de functie van gids had voor degenen die het handschrift lazen, zoals zijn directe familie en zijn kennissenkring. Dat zou het systematische karakter van de tekst gedeeltelijk kunnen verklaren. Een bijkomende reden kan zijn dat Van der Vinne historische belangstelling had en daardoor mogelijk een voorkeur had voor objectievere vormen van beschrijving. Hij was niet alleen literair actief in het Haarlemse rederijersmilieu, maar hij hield ook een Haarlemse kroniek bij tussen 1635 en 1696. Zijn andere beschrijvingen (waarvan de uitgebreidste handelen over Keulen, waar hij twee weken verbleef, en Genève, waar hij 15 maanden was) zijn minder volledig.

lijk vrijwel automatisch aan door allerlei literatuur te citeren (zoals reisgidsen en reisverslagen van anderen) zonder dat ze dat noodzakelijkerwijs vermeldden. De Dordtse reiziger Cornelis van Beveren (1591-1663) liet in het journaal dat hij tijdens zijn *grand tour* in 1612 bijhield speciale ruimtes onbeschreven, die hij na thuiskomst invulde met kennis uit reisgidsen en geschiedenisboeken (die ongetwijfeld onderdeel uitmaakten van het educatieve aspect van de *grand tour*).⁸⁸ Ook Van der Vinne baseerde zich op zulke bronnen, waarvan hij er een enkele noemt. Maar hij expliciteert direct aan het begin van zijn beschrijving van Parijs dat hij de dingen beschrijft ‘als ick meest selfs met ogen gesien heb en niet veel uijt tijtboecken of hooren seggen, maer meest uijt ondervindinghe’.⁸⁹

Sommige onderwerpen laat hij achterwege omdat ze niet relevant zijn en omdat zijn relaas anders te lang zou worden. Dat geldt vooral voor ‘de eerste begintzelen en tegenwoordighe stant’ van de stad. Hij opent dan ook niet met een erudiet oorsprongsverhaal maar met algemene opmerkingen over de ligging van de stad, waarbij hij (geheel volgens het aangekondigde idee van autopsie en in tegenstelling tot wat in de stedenlof gebruikelijk was) zowel positieve als negatieve kanttekeningen plaatst:

De out vermaerde en door de werelt wijt beroemde stat Parijs is een groote wel beboude en volck-rijcke statt[,] is seer wel gelegen in een schoone lantdouw[,] heeft een schoone claere gesunde lucht buyten de statt[,] doch binnen de statt niet soo luchtich door al t’gewoel en door de vuyle straten, want syn machtighe vuijle straten[,] doch heeft een claere schoone revier door de stat genaemt de Seine waer veel nootsaekelycke goederen door toegevoert werden.⁹⁰

Misschien is het druk en zijn de straten vuil, maar Parijs is ook een koninklijke residentie ‘die met recht eer een werelt als stat mocht genoemd werden’.⁹¹ De volle nadruk ligt dan ook op de bezienswaardigheden met voorop de woonplaats van de regerende koning Lodewijk XIV (1638-1715): het gebouwencomplex Louvre-Tuileries. Over het uiterlijk van die paleizen schrijft hij niets (Van der Vinne verwijst naar de gravures die hij van Parijse gebouwen had gekocht). Ook zwijgt hij over het interieur, omdat hij niet over de juiste connecties beschikte die hem toegang konden verlenen. Van der Vinne zag dan ook niet de koning dineren, wat regentenzoon Merens ‘door faveur’ wel lukte.⁹² Maar van de tuinen (die ‘meest altijd voor de wandelaers open’ zijn) geeft hij een levendige beschrijving. Er zijn prachtige lanen met essen, iepen en linden die kunstig

88 Bijvoorbeeld Huigen, ‘De zaak Valentyn’ (2009), p. 35 (met verwijzingen naar recent onderzoek naar Franse en Duitse reisverslagen); Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 337-346 en 354-356, het voorbeeld van Van Beveren op p. 346. Verhoeven, ‘Brought together’ (2004) laat zien dat de auteurs van zeventiende-eeuwse reisgidsen voortdurend plagieerden en compileerden, maar dat hier in de late zeventiende en vroege achttiende eeuw verandering in kwam.

89 Van der Vinne, *Dagelijckse aentekeninge*, ed. Sliggers (1979), p. 156. De enige keer dat hij een bron noemt is op p. 151. Hij voegde geen eigen tekeningen aan het gedeelte over Parijs toe maar wel tien gravures van gebouwen uit de *Topographie françoise* (1641) van Claude de Chastillon (1560-1616), en een stadsprofiel van Israël Silvestre (1621-1691), die hij mogelijk ter plekke heeft gekocht en waarnaar hij in de tekst van zijn beschrijving van Parijs ook telkens verwijst (in de tweede versie).

90 NHA Bib 44-001551 M, fol. 154v. Zie ook de tweede versie: Van der Vinne, *Dagelijckse aentekeninge*, ed. Sliggers (1979), p. 144, die in deze passage alleen op details afwijkt.

91 Van der Vinne, *Dagelijckse aentekeninge*, ed. Sliggers (1979), p. 158.

92 Vgl. Frijhoff, ‘Le Paris vécu des néerlandais’ (1997), p. 23; Van der Vinne, *Dagelijckse aentekeninge*, ed. Sliggers (1979), p. 40-41.

zijn gesnoeid en ‘boven met de tacken als galderijen door een gevlochten’. In het midden staat een vierkanten fontein die – hij heeft het opgemeten – een omtrek heeft van 270 passen. Verderop ligt een rots met enkele verweerde standbeelden van zeegoden en waternimfen eromheen, die vroeger waarschijnlijk ook een fontein was, en ook is er een ‘treffelijke’ volière te bewonderen met allerlei soorten vogels erin. Ook van het Palais du Luxembourg, aan de andere kant van de stad, beschrijft hij de openbaar toegankelijke tuin met zijn fontein (die een omtrek heeft van 88 passen), die veel lijkt op de tuinen van de Tuileries ‘maer eer beter als slechter’. Het paleis zelf kon ditmaal rekenen op enkele woorden. Bij binnenkomst in de vleugel aan de rechterkant hing namelijk een reeks schilderijen van Peter Paul Rubens (1577-1640) die volgens Van der Vinne het leven van Hendrik IV (1553-1610) afbeeldde (maar hij bedoelde waarschijnlijk de bekende reeks over het leven van Hendriks vrouw Maria de’ Medici (1575-1642) die tegenwoordig in het Louvre hangt).⁹³

Na de koninklijke paleizen komen de adellijke woning van kardinaal Richelieu en het stadhuis, waar hij ook geen toegang had. Van der Vinne bewondert de gevel met de levensgrote afbeelding van koning Hendrik IV maar moet gissen naar de rest: ‘De vorder heerlijkheit die dit gebouw inwendich van kamers en anders heeft is ongetwijfelt heerlijk en uijtstekende.’ De andere wereldlijke bouwwerken beschrijft hij alleen, zo merkt hij op, als ze openbaar toegankelijk zijn. Daarom gaat hij vooral uitgebreid in op de Place des Vosges en de bruggen over de Seine, waar hij telkens afmetingen opneemt, historische feitjes noemt, en vertelt over het dagelijkse leven. De Pont-Neuf, bijvoorbeeld, is een nieuwe brug die begonnen is tijdens het bewind van Hendrik III (1551-1589) maar pas door Hendrik IV werd voltooid. Ze rust op 12 bogen, is 390 passen lang en 27 passen breed. Van die 27 passen zijn er zeven aan weerszijden gereserveerd voor wandelaars. De resterende 13 in het midden zijn voor de karossen en wagens, waarvan er dus 3 of 4 tegelijkertijd elkaar kunnen passeren. Van der Vinne vervolgt:

Tis er van smorgens tot savonts soo ongelooflijk vol volck, wagens en karossen, oock quacksalvers en singhers en andere kramerijtjes (waer onder sich veel gaeus dieven ophouden) dat het niet wel te seggen is en wanneer ‘tmaer een weijnich duijster begint te werden, komtmn sijn mantel of hoet daer lichtelijck te verliesen.⁹⁴

Over de paleistuinen had hij al geschreven dat ze vooral op zon- en feestdagen ongelooflijk druk waren, niet alleen door het grote aantal wandelaars, maar ook door de ‘kloot en schijfschieters, kegelaers en die in de palmaje spelen [=palmeren, goochelen].’⁹⁵ Hier is duidelijk een man aan het woord die zich vol overgave tussen de Parijzenaars begaf.

Na de wereldlijke gebouwen zijn de kerkelijke aan de beurt. Van der Vinne begint uiteraard bij de kerken met veel aandacht voor de Notre-Dame (we treffen hem weer standbeelden en voetstappen tellend aan), maar het meest opvallend is zijn lange bespreking van de ‘godts-huijsen’, waarover maar weinig reizigers opmerkingen aan hun

93 Zie over de nooit voltooide schilderijengalerij over het leven Hendrik IV: Galletti, ‘Rubens’ (2008). Zie over de Rubens-serie ook Frank-van Westrienen, *De grote tour* (1983), p. 252.

94 Van der Vinne, *Dagelijckse aentekeninge*, ed. Sliggers (1979), p. 148-149.

95 Van der Vinne, *Dagelijckse aentekeninge*, ed. Sliggers (1979), p. 147.

reisverslagen toevertrouwd, maar wat wel werd beschreven in reisgidsen en stadsbeschrijvingen.⁹⁶ Met kennelijke bewondering noemt hij de ziekenhuizen in de stad en in de voorsteden, en de ‘huijsen voor armen, weesen en behoeftige kinderen’, ook al kan hij niet volledig zijn. Aan sommige van die instellingen wijdt hij enkele woorden en soms blijkt dat hij de gebouwen dan zelf heeft gezien. Van het Hôtel-Dieu (bij de Notre-Dame) beweert men dat er 800 bedsteden zijn. Daar hecht Van der Vinne wel geloof aan, omdat hij de zalen zelf verschillende malen heeft gezien. Het was hem toen opgevallen dat er soms wel 2 of 3 zieken in één bedstee lagen. Ook de hygiënische toestand is er uitstekend, want het is er schoner dan in welk privéhuys in Frankrijk dan ook.⁹⁷

Na de ligging en gebouwen komt volgens het apodemische schema de stad in intermis aan de orde. Van der Vinne is hierover beknopter dan over de bezienswaardigheden, maar hij kan toch enkele bijzonderheden vermelden. Zo verwondert hij zich over het grote aantal inwoners en de drukte op straat. Er zijn zoveel karossen

datmen nauyckx een straet hoe kort die is kan passeeren sonder 2 a 3 karossen te ontmoeten, soo dat ick somtijts sijnde op een dwarsstraet mijn vermaek hadde om te tellen hoe veel karossen ick int gesicht hadde en alst weijnich was, was het 6 a 7 maer meest 10 a 12 en somtijts wel 18 a 20.⁹⁸

Ook bespreekt hij het gebouw van het hoogste gerechtshof en de daar gelegen Sainte-Chapelle. Daar kun je relikwieën kopen, sneert hij, zoals moedermelk van Onze Lieve Vrouw en de nagels aan het kruis van Christus. Tevens behandelt hij de stedelijke rechtspraak, die zeer streng is, maar niet gebonden aan één bepaald gebouw. Meestal wordt namelijk rechtgesproken voor het huis waar de misdaad werd gepleegd. Er gaat geen dag voorbij of er vinden wel executies plaats. Op de werking van bestuur en rechtspraak gaat hij echter niet verder in. Ook laat hij (als schilder op reis) zaken achterwege die voor andere toeristen wel relevant waren en zelfs onderdeel uitmaakten van hun dagelijkse beslommeringen in de Seinestad:

Indien ick nu wilde int langhe van alle speelcollegien, schermsholen, kaetsbanen en wat het dertel hof meer in waerden hout soude verhalen, dat soude te langh sijn en acht sulcx oock niet waerdich. Van gelijcke stap ick verbij de universiteit, grooten hoop studenten, munt, etc., twelck alhier 't eerste en hooghste en van geheel Vranckrijk is.⁹⁹

Van der Vinne verzweeg wat voor hem niet relevant was, maar deed desondanks zijn best om de hoofdpunten van het apodemische schema af te werken. Niet alleen behandelt hij daardoor onderwerpen die andere reizigers nauwelijks opvallen, zoals de liefdadigheidsinstellingen, maar ook ziet hij zich genoodzaakt een korte verantwoording te geven als hij zaken overslaat.

⁹⁶ Zie bijvoorbeeld de invloedrijke reisgids van Justus Zinzerling, die voor zijn beschrijving van Parijs de thematisch gestructureerde stadsbeschrijving uit de kosmografie van Paulus Merula citeert: Sincerus, *Voyage dans la vieille France* (1859), p. 279-292. Merula verwees meerdere malen naar het boek van Gilles Corrozet (zie hoofdstuk 6) en merkte speciaal op dat hij de liefdadigheidsinstellingen niet zal behandelen (p. 287). Die instellingen komen wel aan de orde in de reisgidsen van n. 103.

⁹⁷ Van der Vinne, *Dagelijkse aantekeninge*, ed. Sliggers (1979), p. 153.

⁹⁸ Van der Vinne, *Dagelijkse aantekeninge*, ed. Sliggers (1979), p. 155.

⁹⁹ Van der Vinne, *Dagelijkse aantekeninge*, ed. Sliggers (1979), p. 155.

De topografische indeling

Ook andere reizigers produceerden soms plaatsbeschrijvingen, maar zij pasten dan niet de apodemische richtlijnen toe. Bovendien combineerden zij een altijd beknopt gehouden beschrijving met een chronologisch verslag van hun bezoek. Dat geldt bijvoorbeeld voor Pieter Cornelisz Hooft, die op 11 juni 1598 uit Amsterdam vertrok voor een *grand tour* door Frankrijk, Italië en Duitsland van bijna drie jaar.¹⁰⁰ Hoofts studiereis was waarschijnlijk bedoeld om kennis te maken met de internationale handel: de route liep langs handelsrelaties van de familie. Ook had zijn reis meer algemene educatieve aspecten, zoals blijkt uit zijn *Reis-heuchenis*, het dagboek waarin hij in telegramstijl zijn indrukken noteerde.¹⁰¹ De basis van dit verslag is – net als bij Merens en Van der Vinne – het chronologische relaas waarin data en afstanden worden opgesomd, en plaatsen en bezienswaardigheden genoemd en besproken. Wat hij over Parijs noteerde, is door D. van der Cruysse gekarakteriseerd als typisch voor de Noorderling die deze stad bezoekt. Ten eerste toont de koopmanszoon een begrijpelijke belangstelling voor winkels en handelswaar. Ten tweede weerspiegelt diens bewondering voor de renaissance zich in laatdunkende uitlatingen over middeleeuwse kunst en architectuur (een houding die we ook al bij Merens constateerden). Ten slotte sprak hij de taal gebrekkig en had hij weinig relaties: Hooft blijft een buitenstaander die vooral gebouwen en andere bezienswaardigheden observeert maar (min of meer in tegenstelling tot Van der Vinne) niet doordringt in de stedelijke samenleving.¹⁰² Dat was het geval met de meeste toeristen die Parijs aandeden en dat kan zeker verklaren waarom opmerkingen over de stad in *internis* doorgaans tot het minimum beperkt blijven.

Hoofts opmerkingen over Parijs beginnen met algemene woorden over de ligging van de stad. Hij noemt de twee voornaamste winkelstraten ('seer heerlijk beboudt & cierlijk door menichte van verscheiden winckels'), de twee belangrijkste bruggen ('die aen beide sijden met huizen bebouwt sijn, in maniere dat eenen onbekenden niet merckt dat hij over een brugge gaet'), en de Seine die de stad in drieën deelt. Van ieder stadsdeel bespreekt hij vervolgens heel kort de belangrijkste bezienswaardigheden. Ziedaar zijn topografische systematiek, die hij mogelijk ontleende aan de traditionele

100 Andere reisverslagen die een algemene beschrijving van Parijs combineren met een chronologisch relaas: Bekker, *Beschrijving van de reis*, ed. Van Sluis (1998), p. 86-115; Buchelius, *Description de Paris*, ed. en vert. Vidier (1900); Feith, 'Reis-journaal van Jr. Frederik Coenders van Helpen' (1893); Zoete van Laecke, *Journal d'un voyage à Paris*, ed. Faugère (1862).

101 Hooft, *Reis-heuchenis*, ed. De Lange (1991). Hierover: Van der Cruysse, 'Blikken uit de Lage Landen' (1986); Van der Cruysse, 'P.C. Hooft et la France' (1980). Het reisverslag is vooral een uiting van toerisme; van universitaire studie of van het leren van de taal is in de verslagen geen sprake: Frank-van Westrienen, *De groote tour* (1983), p. 22. De telegram-achtige tekst is gekarakteriseerd als 'een lijst van data, plaatsen en bezienswaardigheden [...] die [...] is uitgegroeid tot een wat uitgebreider verslag': Hooft, *Reis-heuchenis*, ed. De Lange (1991), p. 36-37. Reisgenoten, financiën en contacten met thuis blijven buiten beschouwing. Dekker, 'Van grand tour tot sukkelreis' (1994), p. 8 bestempelde de tekst door dit ontbreken van persoonlijke informatie als reisgids en nam hem niet op in Lindeman, Scherf en Dekker, *Reisverslagen* (1994).

102 Van der Cruysse, 'Blikken uit de Lage Landen' (1986). Hoewel Hoofts grote bewondering voor de Franse en Italiaanse renaissancecultuur bekend is, blijkt er uit zijn reisverslag weinig van. Een culturele lofzang zoals in zijn bekende rijmbrief uit Florence was kennelijk niet op zijn plaats in dit beknopte reisverslag: Hooft, *Reis-heuchenis*, ed. De Lange (1991), p. 28; Porteman, 'Italia siet ghij hier' (1989). Reizigers uit de Nederlanden waren over het geheel genomen weinig lovend over de gotische stijl, maar bewonderden de renaissancestijl: Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 207-208 en 289-290; Frank-van Westrienen, *De groote tour* (1983), p. 306; Schudt, *Italienreizen* (1959), p. 320-322.

stads- en reisgidsen waarin diezelfde driedeling vaak voorkwam.¹⁰³

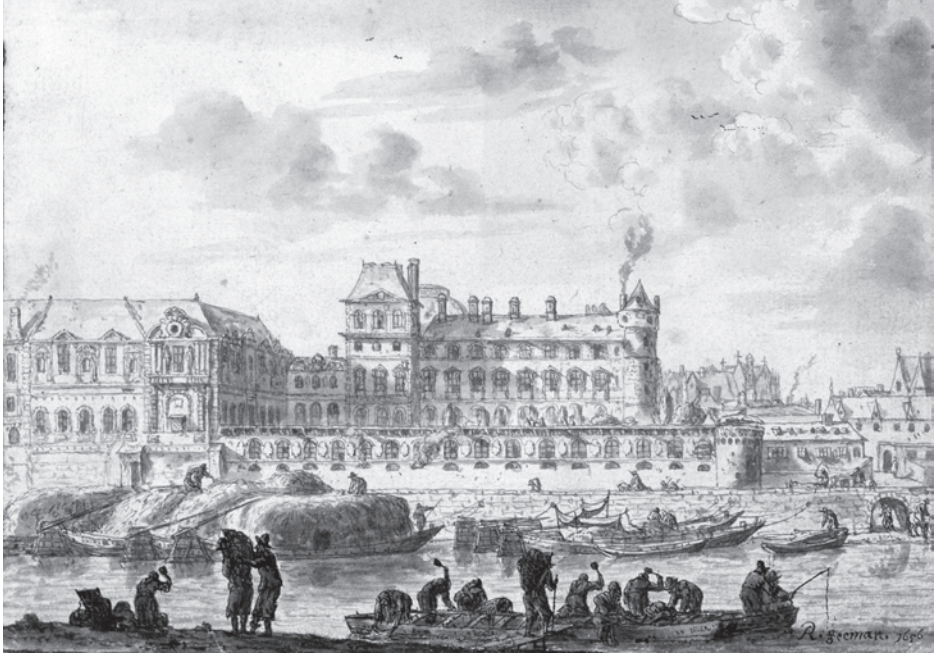
Eerst vertoef hij in het centrum van de stad, op het eiland in de Seine (*Ile de la Cité*). Hier vertelt hij over de Notre-Dame en het Parlement met de Sainte-Chapelle. De middeleeuwse Notre-Dame is niet mooi, zo noteert hij, maar wel uitermate groot en moet ook veel hebben gekost, ‘doch soude aensienlijcker sijn ende meer geacht werden, soo ment wel onderhiel.’ Het volgende stadsdeel ligt op de linkeroever (*Université*) en is volgens hem de beste plaats om te wonen. Hij noemt enkele kerken en kloosters, maar bespreekt de academie niet. In het stadsdeel *Ville* ten slotte (aan de rechteroever van de Seine) bespreekt hij de paleizen van het Louvre en de Tuileries, en noemt hij onder meer het Arsenal en de Bastille. Het middeleeuwse Louvre ligt aan de oever van de Seine, zo vertelt hij, en wordt bewoond door de koning, maar het is ‘niet veel bijsonders, noch in menichte van cameran, nochte ook in costelijckheit.’ Aan de achterzijde bevindt zich evenwel een moderne galerij – de *Petite Galerie* –, die ‘bijcans volmaect is’ en ‘boven maten costelijck’. Vandaar loopt een gloednieuwe vleugel langs de Seine – de *Grande Galerie* –, waaraan nog wordt gebouwd. Men zegt dat de koning van plan is deze tot aan het eveneens nog in aanbouw zijnde Tuileriënpaleis te leiden (wat ook inderdaad geschiedde) en, zo berekent Hooft, dan zou die gaanderij meer dan 700 of 800 passen lang zijn. Bij het Tuileriënpaleis heeft hij vooral oog voor het trappenhuis (dat Merens al kort noemde): een torentje met een wenteltrap, marmeren pilaren van verschillende kleur, een inscriptie die het gebouw opdraagt aan Hendrik IV, en een rond leien dak dat door zijn vergulde lelies het evenbeeld is van de Franse koningskroon. ‘Dit is het cierlijckste ende costelijckste gebouw dat ick van die mate in gansch Vranckrijck gesien hebbe’.

Nadat Hooft de drie stadsdelen besproken heeft, besluit hij met algemene opmerkingen over de grote omvang van de stad (twee uren gaans voor wie de stadsmuren volgt, en naar men zegt vier uren voor wie ook rond de voorsteden wandelt), haar voordeelige ligging in een dal, en haar gebouwen in het algemeen: onze reiziger constateert dat er veel kloosters en kerken zijn, dat de stad geen gebouwen heeft die uit de oudheid stammen of heel modern zijn (op twee uitzonderingen na), en dat op sommige plaatsen de stadsmuren sterk zijn, maar op andere zeer zwak.¹⁰⁴

Al met al is Hoofts bespreking van Parijs vooral topografisch en niet apodemisch-thematisch. Hij doet geen poging om de gebouwen in te delen in wereldlijke en ker-

103 Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 294; Milliot, ‘L’espace parisien’ (2001); Chabaud, *Les guides de Paris* (2000) en ‘*Images de la ville*’ (1998). Ten gevolge van de stadsvernieuwingen onder Hendrik IV en vooral Lodewijk XIV maakt de traditionele driedeling langzamerhand plaats voor een nieuwe opzet. Voor de reisgidsen zie men bijvoorbeeld *Delitiae Galliae* (1619), p. 56-74; Göllnitz, *L’ulysse francois*, vert. Coulon (1643), p. 269-330; Wegh-wyser [...] door Vranckryck (1647), p. 189-251 (m.n. p. 192). De *Delitiae* bespreekt eerst de gebouwen in de drie stadsdelen en daarna (om verwarring te voorkomen) toch apart de kerken, kloosters en liefdadigheidsinstellingen in de stad. In Louis Coulons (1605-1664) vertaling van Göllnitz’ reisgids is de driedeling nog verder in omvang geslonken. Hij vervolgt met aparte hoofdstukken over de kerken, kloosters, liefdadigheidsinstellingen, de universiteit, het parlement en gerechtshof, en de openbare gebouwen (paleizen, Bastille, Arsenal, bruggen).

104 Hooft, *Reis-heuchenis*, ed. De Lange (1991), r. 105-226. De twee uitzonderingen zijn de *Pyramide de Jean Châtel* (1595-1605) voor het Palais-de-Justice, ter gedachtenis aan de jezuïet die in 1594 een aanslag op het leven van Hendrik IV had gepleegd, en het (in 1808 op bevel van Napoleon afgebroken) *Grand Châtelet*, waarvan men aannam dat het uit de tijd van Justinianus stamde.

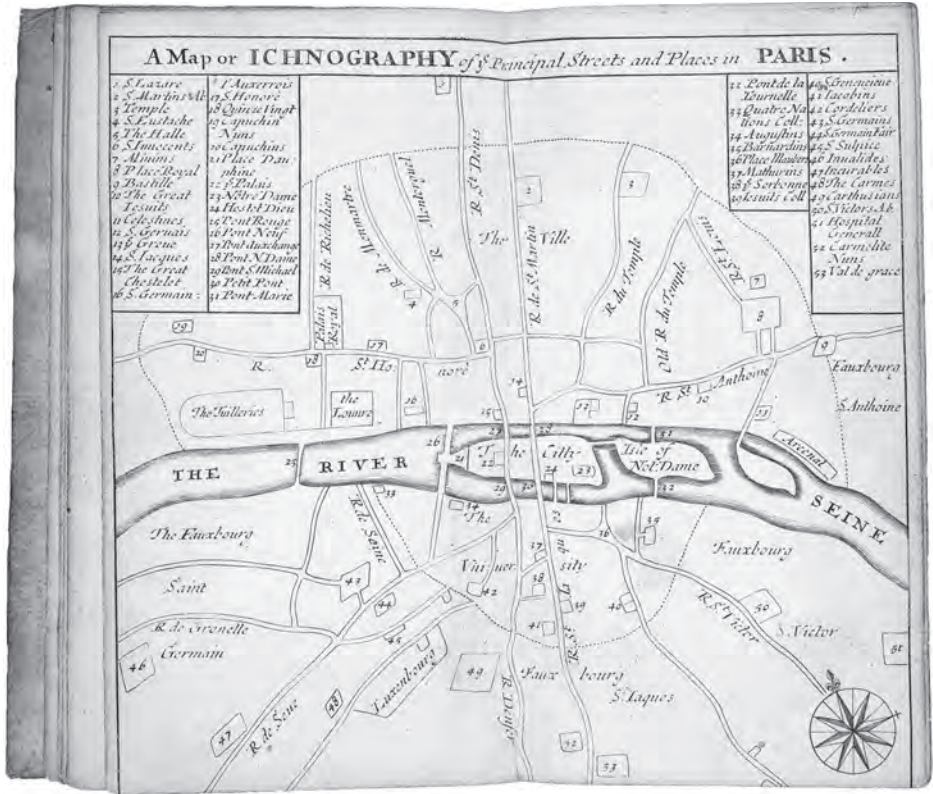
Afb. 21 Het Louvre met de Petite Galerie en een gedeelte van de Grande Galerie, getekend door Reinier Nooms (1656).

kelijke, maar bespreekt de belangrijkste attracties per stadsdeel en altijd in korte bewoordingen. Met zulke algemene opmerkingen waren de stad en haar bezienswaardigheden volgens hem wel afdoende beschreven: in het chronologische relaas van zijn bezoek dat op de topografische beschrijving volgt, laat hij de straten, bruggen en gebouwen onvermeld en concentreert hij zich vooral op uitstapjes die hij maakt in de omgeving.¹⁰⁵ Net zoals bij Merens vernemen we dan ook vrijwel niets over stadsbestuur en stedelijke bevolking.

De initiërende wandeling

Een vierde en laatste invalshoek, die eveneens door de topografie wordt bepaald, koos Johannes Thysius (1621-1653), die in Leiden letteren had gestudeerd en op 25 oktober 1646 begon aan een anderhalf jaar durende *grand tour* door Frankrijk en Engeland. In tegenstelling tot Hooft en Van der Vinne combineerde hij educatief toerisme met universitaire studie: in Angers behaalde hij het licentiaat in de rechten (en na terugkomst promoveerde hij te Leiden in dezelfde studierichting.) Tijdens zijn reis hield Thysius onder meer een *Reijsboek* bij dat hij op enkele bladzijden na in het Frans schreef. Hierin

¹⁰⁵ Hooft, *Reis-heuchenis*, ed. De Lange (1991), r. 227-364.

Afb. 22 Schematische plattegrond van Parijs uit een Engelse reisgids (1688). Hierop is de wandeling van Thysius goed te volgen. De Jardin des Plantes ligt rechtsonder in het Faubourg Saint-Victor tussen nummer 50 en 51.

lezen we hoe hij op 19 april 1647 via Saint-Cloud te Parijs aankwam en zijn intrede deed via de poort bij de Tuileries, het reeds meerdere malen genoemde paleis van Catharina de' Medici (1519-1589), de vrouw van Hendrik II. Hij zou er ongeveer een maand blijven en net als Merens en Hooft vele uitstapjes maken.

Onmiddellijk bij aankomst krijgt de lezer een 'Description de Paris' voorgeschoteld. Die neemt de vorm aan van een wandeling door de stad langs de belangrijkste bezienswaardigheden, die telkens worden genoemd en in enkele gevallen heel kort worden beschreven. Ook noemt hij de belangrijkste verkeersaders. Nadat Thysius de stad bij de Tuileries is binnengetreten, loopt hij eerst langs de Seine en de Grande Galerie naar het Louvre. Bij dit paleizencomplex vallen hem de fortificaties op en de tuinen met hun fonteinen en wilde dieren zoals beren, tijgers en struisvogels. Ook komt hij langs voorname herenhuizen en passeert hij de in 1599 voltooide Pont-Neuf met op het puntje van het Ile-de-la-Cité het bronzen ruitersstandbeeld van Hendrik IV (nummer 26 op afb. 22). Dan gaat de wandeling eindelijk de stad in. Thysius neemt de Pont au Change (nummer 27). Daarop zijn huizen gebouwd. Hij loopt over het Ile de la Cité,

waar hij in het voorbijgaan even het Parlement en de Sainte-Chapelle noemt, naar de andere oever van de Seine. Daar bezoekt hij eerst het Palais du Luxembourg met zijn prachtige schilderijengalerij. Het paleis was speciaal voor Maria de' Medici (de vrouw van Hendrik IV) gebouwd en was volgens Thysius ongetwijfeld 'le plus noble batiment de Marie de Medicis, qu'il a'. Hij was ook onder de indruk van de 'magnifique' tuin.

Vandaar gaat de tocht langzaam stroomopwaarts. Thysius noemt eerst de grote verkeersader die dwars op de Seine ligt: de Rue Saint-Martin aan de rechteroever en de Rue Saint-Jacques aan de linker. Op het eiland in het midden staat de Notre-Dame (nummer 23) en aan de Rue Saint-Jacques vindt men de Sorbonne (nummer 38). Zo noemt hij dus een aantal bezienswaardigheden zonder ze alvast te bezoeken. Via de stadspoorten Saint-Marcel en Saint-Victor belandt hij vervolgens bij de koninklijke, medicinale Jardin des Plantes die net als het Luxembourg buiten de stadsmuren ligt. De tuin was pas in 1640 voor het publiek geopend en kon Thysius' goedkeuring wegdragen: vol bewondering noemt hij de hoge cipressen, de fontein en het uitzicht op de Seine.

Verfrist keert de wandelaar terug in de stad. Via het Ile Notre-Dame gaat hij onmiddellijk naar de rechteroever. Links ziet hij het plein met het stadhuis (nummer 13) en rechts het Arsenal van Hendrik IV, maar zijn eigenlijke doel is rechtuit. Daar liggen de Bastille, de weg naar het dorpje Charenton (nummer 9) en de in 1641 voltooide jezuïetenkerk, waar hij naar binnen gaat om het altaar en de marmeren pilaren te bezichtigen (nummer 10). De meeste belangstelling heeft hij echter voor de in 1612 voltooide Place-Royale (tegenwoordig Place des Vosges, nummer 8). Hier staat Thysius langer stil bij geschiedenis en architectuur. Hij merkt op dat hier vlakbij het Hôtel de Tournelles heeft gestaan. Dat was de koninklijke residentie, waar Hendrik II (in 1559) was overleden nadat Gabriel Montgomery (1530-1574), kapitein van zijn Schotse garde, hem met een lans door het oog had gestoken (maar dat detail vermeldt hij niet). Alle huizen zijn hier gelijk, zo noteert hij verder, en in het midden staat een bronzen standbeeld van Lodewijk XIII (1601-1643). Ten slotte voert de wandeling hem over de rue Saint-Honoré terug in de richting van het beginpunt, naar het Palais-Royal, dat met zijn imposante schilderijengalerij zeker een hoogtepunt was, 'avec beaucoup de portraits des Roys et antiques batailles, marechaux etc. antiques.'

Met die bijna circulaire wandeling heeft Thysius de bezienswaardigheden gelokaliseerd in een 'plattegrond' van de stad en sommige ervan reeds uiterst kort beschreven. In het daaropvolgende dagboekgedeelte vertelt hij net als Hooft vooral over zijn uitstapjes buiten de stad, maar geeft hij soms – in tegenstelling tot Hooft – uitermate kort gehouden beschrijvingen van attracties in de stad. Die mededelingen zijn spaarzaam en worden gedaan met grote intervallen. Op 6 mei gaat hij bijvoorbeeld eerst naar de pas voltooide, in opdracht van Armand Duplessis, hertog van Richelieu (1585-1642) gebouwde Eglise de la Sorbonne, waarvan hij de pilaren, beeldhouwde figuren en toegangsportalen bewondert, maar verder geen bijzonderheden geeft.¹⁰⁶ Diezelfde dag bezoekt hij ook het nabijgelegen Hôtel de Cluny, dat op Romeinse termen is ge-

106 Zijn beschrijving is niet heel helder. De Jonge, *De grand tour* (1975), p. 40: '6 May veu l'Eglise de Sorbonne, basti du C[ardinal] R[ichelieu], qui est de 4 koin et a tous costes des pyliers plats, de figures extra-ordinaires, et d[ans] 2 costes 2 portes et une lanterne au milieu et frontispices et figures a mesme façon'.

bouwd. Daar zijn veel oudheden te zien uit de tijd van Julianus de Afvallige (die in 360 door zijn troepen te Parijs tot Romeins keizer was uitgeroepen), maar welke dat dan zijn komen we niet te weten. De komende dagen bezoekt hij colleges van de universiteit, kerken en de Tuileries (waar hij lovend over de tuinen spreekt), maar zijn uitgebreidste aantekening dateert van maanden later. Thysius heeft dan zijn grote tour door het zuiden van Frankrijk achter de rug en heeft besloten nog vier maanden in de Franse hoofdstad door te brengen. Op 17 januari 1648 gaat hij samen met Daniël Elzevier (1626-1680) naar de bibliotheek van kardinaal Mazarin (1602-1661). Die maakte grote indruk (het is de enige keer dat er in zijn verslag iets blijkt van zijn wetenschappelijke belangstelling). Uiteraard vallen de boeken hem het meeste op. Vooral bewondert hij een oud Ovidius-handschrift, ‘avec des belles figures, batailles illustres, fait par une prince, toutes sortes des poissons, fort naïfvement faites’, maar hij vergaapt zich ook aan de omvangrijke collectie over vestingbouw. De barokke architectuur van het gebouw valt eveneens in goede aarde. De heren wandelen door de leeszalen en de vele kamers met wandtapijten, schilderijen, standbeelden en marmeren zuilen. ‘Il y a des chambres pour estider et s’ervient a ceux en sont curieux. Sus les chambres qui sont trebien garnies des tapisseries et peintures. Il y an une galerie, et diverses chambres qui sont remplies des toutes sortes des statues, et piliers de marbre, et d’autres pierres [...]’ Was dit het hoogtepunt van zijn hoofdstedelijk bezoek? Over zijn laatste vier maanden in Parijs heeft hij niet veel meer te melden. Net zoals bij Merens en Hooft hiervoor vernemen we vrijwel niets over de inwoners van de stad.¹⁰⁷

Besluit

Reisverhandelingen boden een oplossing voor twee problemen: de gevaren van het utilitair-pragmatisch gemotiveerde reizen, niet in de laatste plaats de neiging van de *grand tourist* het recreatieve boven het educatieve te plaatsen, en de steeds aanzwellende en onoverzichtelijker wordende informatiestroom over alle aspecten van bewoonde en niet-bewoonde wereld. Om tegemoet te komen aan het eerste onderwerp definieerden en verdedigden de apodemici omstandig het educatieve reizen en gaven zij medische, religieuze en praktische reisadviezen. De tweede kwestie gingen zij te lijf met raadgevingen over het verzamelen van informatie, het maken van notities en het schrijven van reisverslagen. Zij vertelden de jongeman precies waarop hij tijdens het reizen moest letten en welke onderwerpen hij in zijn reisverslag aan de orde moest stellen.

De beschrijvingsschema's kregen vaak de vorm van ramistische boomdiagrammen en gingen uit van de dichotomie tussen land en volk. De stad kon zodoende worden beschreven ‘van buitenaf’ en ‘van binnenuit’. Eerst konden onderwerpen als de naam, ligging en gebouwen aan de orde komen. Daarna kon men kijken naar de bevolking zelf, waarbij de theoretici vaak een onderscheid maakten tussen bestuurders

107 De Jonge, ‘De grand tour’ (1976); De Jonge, *De grand tour*, 1975 (met teksteditie), p. 36-42 en 68-69 over zijn twee verblijven in Parijs met op p. 36-37 de rondwandeling.

en bestuurden. De overeenkomsten met de stedenlof zijn duidelijk. Maar er zijn ook belangrijke verschillen, niet in de laatste plaats door toepassing van de ramistische methode die ieder onderwerp telkens in twee of meer deelonderwerpen opsplijste. Apodemici verwachtten bovendien objectief vaststelbare gegevens, zoals geografische coördinaten en afstanden tot andere plaatsen, die niet in stedenlofteksten aan de orde hoefden te komen, maar die wel in de meer objectief ingestelde kosmografieën en chorografieën thuis hoorden. Ook legden zij meer nadruk op de werking van het stedelijk bestuur en op de gebouwen en bezienswaardigheden. Dat laatste onderwerp splitsten zij op in kerkelijke en wereldlijke instellingen. Een laatste verschil is dat zij weinig aandacht hadden voor het superieure en deugdzame karakter van de stadsbewoners, maar dat zij zich concentreerden op nuttige informatie over administratieve, economische en etnografische aspecten.

De apodemische beschrijvingsvoorschriften vonden in de Nederlandse reisverslagen echter nauwelijks weerklink. De toeristen die in de eerste helft van de zeventiende eeuw Parijs aandeden, getroostten zich weinig moeite om de stad systematisch te beschrijven. Bij voorkeur kozen zij voor de dagboekvorm, zoals Jan Merens, of combineerden zij een faciel en oppervlakkig overzicht van de drie Parijse stadsdelen met chronologische aantekeningen over de bijzonderheden van het bezoek. Zij beschreven de stad bovendien 'van buitenaf' en niet 'van binnenuit': we lezen over de bezienswaardige gebouwen en over de drukte op straat, maar het blijft onopgemerkt en onvermeld hoe het bestuur, de rechtspraak en de armenzorg in elkaar steken ('de bestuurders'). Dat geldt ook voor de karakteristieken van de bevolking en haar gedragingen ('de bestuurden'). Wel is er aandacht voor de koninklijke aspecten van de stad: in die zin richten de reisbeschrijvers hun blik dus rechtstreeks op de bestuurders, maar niet op de bestuurden. Alleen Van der Vinne bespreekt beide aspecten. Hij doet dat bovendien in een thematisch betoog dat op de systematiek van de reismethodes stoelt. Daarmee is hij de uitzondering die de regel bevestigt.